

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ
ВІДНОСИН НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ**

Виконала: студентка II курсу,
групи 8.0530-1з
спеціальності: 053 Психологія
освітньої програми: 053 Психологія
Гурська Ірина Вадимівна
Керівник: к. психол. н., доцент кафедри
психології Грандт В. В.
Рецензент: док. псих. н., проф. кафедри
психології Шевченко Н. Ф.

Запоріжжя

2021

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« _____ » _____ 2021 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

_____ Гурській Ірині Вадимівні _____

Тема роботи Особливості впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітків

керівник роботи Грандт В. В. к. психол. н., доцент кафедри психології

затвержені наказом ЗНУ від «30» липня 2021 року № 1137-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: з'ясувати особливості впливу дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітка; аналіз проблеми становлення особистості підлітків.

5. Перелік графічного матеріалу: 4 таблиці та 3 рисунки.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Грандт В. В., доцент		
Розділ 1	Грандт В. В., доцент		
Розділ 2	Грандт В. В., доцент		
Розділ 3	Грандт В. В., доцент		
Висновки	Грандт В. В., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2021 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2021 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2021 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень-липень 2021 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	вересень 2021 р.	Виконано
6	Написання висновків	жовтень 2021 р.	Виконано
7	Передзахист	листопад 2021 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2021 р.	Виконано

Студент _____ І. В. Гурська

Керівник роботи _____ В.В. Грандт

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 100 сторінок, 4 таблиці, 3 рисунки, 77 джерел, 4 додатки.

Об'єкт: становлення особистості підлітків.

Предмет: вплив дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітків.

Мета: з'ясувати особливості впливу дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітка.

Гіпотеза: Демократичний стиль сімейного виховання сприяє розвитку високої самооцінки та гармонічному формуванню особистості підлітка, а індіферентний стиль виховання формує низьку самооцінку підлітка та негативно впливає на формування особистості.

Методи дослідження: теоретичні (теоретичний і порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури); емпіричні (анкетування, тестування та статистичні методи обробки експериментальних даних).

Наукова новизна роботи полягає в обґрунтуванні теоретичних засад проблеми сімейного виховання підлітків, а також у доповненні відомостей про взаємозв'язок стилів сімейного виховання з рівнем самооцінки підлітків.

Отримані в результаті дослідження, можуть застосовуватися в роботі класних керівників, практичних психологів, соціальних педагогів шкіл, при написанні наукових робіт із педагогіки та суміжних дисциплін.

ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ ВІДНОСИНИ, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, САМООЦІНКА, СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ, БАТЬКИ, ПІДЛІТКИ.

SAMMARY

Hurska I. Features of the influence of child-parent relations on the formation of the personality of adolescents.

Master's qualification work: 100 pages, 4 drawings, 77 sources, 4 appendices.

The research object: personality development of adolescents.

The research subject: the impact of child-parent relationships on adolescents' self-esteem.

Based on this, the goal was set: to find out the peculiarities of the influence of child-parent relations on the adolescent's self-esteem.

Purpose: to find out the peculiarities of the influence of child-parent relations on the self-esteem of the adolescent.

Hypotheses: Democratic style of family upbringing promotes the development of high self-esteem and harmonious formation of adolescent personality, and indifferent style of upbringing forms low self-esteem of adolescents and negatively affects the formation of personality.

Research methods: theoretical (theoretical and comparative analysis of psychological and pedagogical literature); empirical (questionnaires, testing and statistical methods of experimental data processing).

The scientific novelty of the work is in the explanation of theoretical ambiguities of the problem of family behavior of children, as well as in additional information about the interconnection of styles of family communication in the context of self-assessment of children.

The results of the study can be used in the work of class teachers, practical psychologists, social educators of schools, in writing scientific papers on pedagogy and related disciplines.

CHILD-PARENT RELATIONS, ADOLESCENCE, SELF-ASSESSMENT, PERSONALITY FORMATION OF ADOLESCENTS, PARENTS, ADOLESCEN

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку особистості підлітків.....	10
1.1. Загальна характеристика підліткового віку.....	10
1.2. Фактори, що впливають на становлення особистості підлітків.....	37
1.3. Дитячо-батьківські відносини як чинник становлення особистості підлітка.....	44
1.3.1. Особливості дитячо-батьківських відносин в підлітковому віці.....	49
1.3.2. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка.....	52
1.3.3. Вплив дитячо-батьківських відносин на розвиток уявлень підлітка про самого себе.....	55
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження особливостей впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітка.....	58
2.1. Організація та етапи емпіричного дослідження.....	58
2.2. Результати емпіричного дослідження.....	63
2.3. Статистичний аналіз даних.....	72
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТКИ.....	88

ВСТУП

Актуальність. За останні два роки в Україні та світі відбулися економічні та політичні зміни, які спричинила епідемія вірусу COVID-19. Через карантинні обмеження багато родин опинилися разом вдома на довгий період: школярі на дистанційному навчанні, а їх батьки працюють віддалено від місця роботи. Такі зміни призвели до підвищення конфліктів у сім'ї, збільшення кількості розлучень тощо.

Виховання дітей починається з сім'ї, бо саме у родині закладаються основи фізичного, інтелектуального й морального розвитку дитини. А підлітковий вік – один із важливих етапів життя кожної людини. Саме в пубертатному періоді підліток починає розуміти хто він і чого хоче. У цей період відбуваються зовнішні та внутрішні зміни, це час становлення особистості та внутрішніх конфліктів [13].

Не дивлячись на позитивні прояви підліткового віку, саме у цей період відбувається найбільше конфліктів та непорозумінь у дитячо-батьківських відносинах. У даний період дитячо-батьківські відносини наповнені протиріччями: з одного боку – підліток потребує любові, уваги та підтримки від батьків, а з іншого – прагне до свободи від опіки та контролю.

Варто зазначити, що рівень непорозумінь підлітка з батьками в більшості залежить від того, які відносини між ними були, а це залежить від стилю батьківського виховання. Стиль сімейного виховання відіграє важливу роль у формуванні особистості підлітка: становлення характеру, формування ціннісних орієнтацій, провідних пріоритетів, соціальної зрілості та його відношення до себе.

Важливим компонентом розвитку особистості підлітка є самооцінка. Те, як відносяться та як оцінюють дитину, а потім підлітка – формується самооцінка, образ «Я», самоцінність та самовідношення [14]. Саме у підлітковий вік відбувається важливий етап формування самосвідомості

особистості. Основне новоутворення підліткового віку – формування та розвиток «Я-концепції» або «Я-образу» [10].

Задля того, щоб уявлення підлітка про самого себе були адекватними та позитивними – потрібні довірливі та теплі стосунки з батьками. Також важливо, щоб батьки надавали право вибору та відносну автономію підлітку. Якщо у сім'ї переважають покарання як метод контролю, зневага, непослідовні вимоги та відсутній емоційний контакт, то підлітки схильні до низької самооцінки, почуття непотрібності та майже не активні в соціальних контактах.

Питання батьківського виховання все більше й більше привертає до себе увагу вчених та практичних психологів і психотерапевтів в Україні. Важливу роль у розвитку та становленні дитини як особистості та її самооцінці відіграє взаємодія батьків і дитини на усіх етапах розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні теоретичні, методологічні, наукові напрями проблеми дитячо-батьківських відносин відображені в працях багатьох класиків психології, зокрема у Л. Виготського [40], Л. Божович [65], Р. Немова, Г. Костюка [40], З. Фрейда [43], С. Холла [77], Д. Бомрінд [73], Е. Маккобі [75], Д. Мартіна [43] та інших.

За останнє десятиліття суттєво збільшилась кількість змістовних досліджень проблеми дитячо-батьківських відносин: Е. Ейдемільер [64], О. Карабанова, А. Варга [50], Л. Петрановська [40], М. Боришевський [63], Н. Максимова [47], А. Добрович [50] та інші.

Вивченням питань впливу сімейного виховання на формування самооцінки підлітків, займалося багато учених. Так, Т. Мішина [40] виділила неблагополучні форми батьківсько-дитячих відносин; Г. Крайг [71] запропонував класифікацію стилів батьківського виховання, а Д. Спіро [72] розглядав вплив сім'ї на формування у дитини позитивного самосприймання як фундаменту розвитку особистості.

Аналіз наукової літератури з теми дослідження засвідчив, що, не дивлячись на ряд теоретичних та прикладних досліджень у галузі дитячо-батьківських відносин у психології, проблема батьківських відносин з

підлітками залишається невирішеною. Тому що, у кожному новому поколінні з'являються нові проблемні ситуації, які потребують дослідження і вирішення. Актуальність, соціальна значущість проблеми та її недостатня дослідженість зумовили вибір теми науково-дослідницької роботи «Особливості впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітків».

Об'єктом дослідження є становлення особистості підлітків.

Предметом дослідження є вплив дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітків.

Мета роботи полягає в тому, щоб з'ясувати особливості впливу дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітка.

Для поставленої мети та доведення гіпотези ставилися такі завдання роботи:

- теоретичний аналіз проблеми становлення особистості підлітків;
- теоретичний аналіз впливу дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітка;
- підготовка та проведення емпіричного дослідження;
- аналіз та інтерпретація отриманих даних;

Гіпотеза дослідження ґрунтувалася на припущенні, що демократичний стиль сімейного виховання сприяє розвитку високої самооцінки та гармонічному формуванню особистості підлітка, а індіферентний стиль виховання формує низьку самооцінку підлітка та негативно впливає на формування особистості.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс загальновідомих теоретичних і експериментальних методів: аналіз, порівняння, узагальнення психологічної літератури, систематизація з метою концептуалізації основних положень дослідження; анкетування, тестування та статистичні методи обробки експериментальних даних.

Для дослідження було використано наступні методики [47]:

1. Опитувальник «Стилі батьківської поведінки» (С. Степанов).
2. Тест на визначення самооцінки у підлітків (Р. Овчарова).
3. Методика вивчення рівня самооцінки [47].

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в обґрунтуванні теоретичних засад проблеми сімейного виховання підлітків, а також у доповненні відомостей про взаємозв'язок стилів сімейного виховання з рівнем самооцінки підлітків.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що був проведений комплексний аналіз існуючих точок зору в психологічній літературі щодо проблеми дитячо-батьківських, а також емпіричний аналіз взаємозв'язку дитячо-батьківських відносин та самооцінки підлітка, та у розробці рекомендацій батькам у вихованні підлітків (Додаток Г).

Результати дослідження можуть бути використані в роботі класних керівників, практичних психологів, соціальних педагогів шкіл, при написанні наукових робіт із педагогіки та суміжних дисциплін.

Структура та обсяг роботи: 100 сторінок, 4 таблиці, 3 рисунки, 77 джерел, 4 додатки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Загальна характеристика підліткового віку

Підлітковий вік це перехід від дитинства до зрілості – один із важливих етапів життя кожної людини. Підлітковий період це пошук відповідей на два основних запитання: хто я і чого я хочу.

Підлітковий вік має ряд й інших синонімічних назв: «критичний вік», «критичний період», «перехідний вік», але тільки останній варіант адекватно характеризує цей період [5].

Підлітковий вік як окрема стадія розвитку людини існувала не завжди. Французький історик Філіпп Ар'єс з'ясував, що у Європі до XIX ст. не існувало вікової категорії «підлітковий вік». Він вважав, що це поняття з'явилося в кінці XIX ст., коли юність стала провідною темою в літературі, бо до неї почали проявлять увагу моралісти та політики. Необхідність етапу підготовки до дорослого віку і стала причиною виникнення підліткового віку як окремої вікової категорії. Так як, соціальна та технологічна організація суспільства стала складнішою, то для успішного входження в світ дорослих людей став необхідним ще один віковий період [21].

У цей період відбуваються зовнішні та внутрішні зміни, це час становлення особистості та внутрішніх конфліктів. Це час фізичних, психологічних та соціальних змін [33]. Не дивлячись на втрату статусу «дитина», зберігаються нереалістичні уявлення про власні привілеї та з'являється юнацький максималізм.

Юнацький максималізм за Е. Еріксоном – це явище психічного розвитку індивідуум, яке виникає в юнацькому віці, в умовах кризи ідентичності.

Юнацький максималізм проявляється в категоричності суджень, іноді в нереалістичних уявленнях та безкомпромісних вимогах до себе та інших [33].

В класичній класифікації, підлітковий вік починається з 10-11 й триває до 15-17 років, що є органічним продовженням молодшого шкільного віку [40]. Цей вік супроводжується перепадами настрою, доволі раними та в той же час, яскравий, незабутній і сповнений новими відчуттями та подіями.

Підлітковий вік – це суперечливий вік, бо одночасно відбувається соціалізація та індивідуалізація підлітка. Це вік, коли втрачається безтурботність та з'являється прагнення до нових знань, навичок та відкриття власного «Я», а також сумніви у собі та своїх здібностях. Підлітковий вік – суперечливий вік, бо підліток вже не дитина, але він ще не ствердився у світі дорослих [40].

Підлітковий вік можна умовно розділити на ранній (10-13 років), середній (14-17 років) та пізній. У ранньому підлітковому віці головні питання – це питання незалежності, усвідомлення себе та інтерес до себе, свого тіла та однолітків. Особисті цінності протипоставляються цінностям сім'ї. Підлітки занурюються у свій власний світ. Зростає кількість конфліктів у сім'ї через школу, хатні обов'язання та вибору друзів. Підліток прагне бути серед групи та зосереджується тільки на «сьогодні», а те, що буде «завтра» його не хвилює. Через те, що підлітки стають більш егоцентричними, вони можуть стати сором'язливими або замкнутими у собі. Велика кількість підлітків впевнена, що їх ніхто не розуміє та через це страждають [40].

У середньому підлітковому віці дуже проявлена імпульсивність, бажання приймати власні рішення та вичерпна впевненість у їх правильності. Підлітковий вік характеризується незрілістю суджень та бажання наполягати на своєму. Збільшується інтерес та важливість зовнішнього вигляду, а особливо до фізичної привабливості для протилежної статі [44]. В цей період підлітки найбільше розуміють взаємозв'язок між своїми вчинками та їх наслідками.

У пізньому підлітковому віці відбувається самовизначення у майбутній професії та формування довгострокових і короткострокових планів на

майбутнє. Підлітки починають прислухатися до думки батьків та багато в чому незалежні і здатні самостійно функціонувати [49].

В цей період відбувається багато фізіологічних змін [40]. Анатомо-фізіологічний розвиток відбувається швидко, інтенсивно та нерівномірно.

Активізується діяльність щитовидної залози та гіпофізу. Це зумовлює прискорення процесів обміну в організмі, а нервова система стає збудженою та більш чутливою. Нервовий апарат не завжди справляється, а це викликає порушення серцевої діяльності: блідність, неправильний ритм тощо. Об'єм серця та його мускулатура збільшуються [49]. Серце та серцево-судинна система одразу ж реагує на кожне хвилювання. Маса тіла збільшується у 1,5-2 рази. Так як, розмір судин залишається невеликим, серцю важко постачати необхідну кількість крові до різних ділянок організму. Дитина може швидко втомлюватися, нелегко переносити тяжкі фізичні навантаження через недостатній розвиток м'язової та кровоносної систем. Скелетна система стає міцнішою, але тим не менш, не такою як у дорослих людей. Легені розвинені недостатньо і в той же час організму треба багато кисню, тому дихання стає неглибоким, але частішим. Розвиваються такі ділянки мозку: тім'яні, лобкові, скроневі. Кора головного мозку та асоціаційні зв'язки між різними його ділянками вдосконалюються. Активно формується фундамент звичок, рис характеру, навичок - нові динамічні динамічні стереотипи. Зростає контрольна діяльність кори великих півкуль та відбувається розвиток вищої нервової діяльності, що відповідає за розумову активність. Коли у вищій нервовій діяльності відбуваються суперечки, то у дитини трапляються перепади настрою, підвищена збуджуваність та безконтрольність дій [60].

Існує безліч різних теорій [40], які намагаються пояснити особливості анатомо-фізіологічних змін в організмі підлітків. Автором першої вичерпної теорії про підлітковий період є американський психолог Стенлі Холл [62]. Він запропонував теорію, яка розглядає розвиток індивіда як відтворення і повторення історії людства, що проявляється у генетично запрограмованій та

послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів та соціальних інстинктів.

С. Холл асоціював характерні особливості підліткового віку із перехідною епохою, коли наші пращури вели кочове життя. С. Холл був упевнений, що доцільними є методи пасивної педагогіки, так як втручання в розвиток підлітка, задля зміни його природи, є недоцільними [62].

Психоаналітична теорія З. Фрейда запевняє, що у підлітковому віці неможливо оминати конфлікти, як внутрішні, так і зовнішні, а коли розвиток безконфліктний та без криз, це свідчить про патологію розвитку [43].

Американська етнографка Маргарет Мід [43] провела експеримент, під час якого дослідила життя та психічні особливості підлітків острова Самоа, щоб зрозуміти, що в розвитку людини залежить від природи, а що від суспільно-історичних умов. Результати досліджень переконують, що підліткова криза залежить від соціалізації, а не від біологічного походження. Так як в результаті експерименту, у підлітків острова Самоа не було виявлено симптомів кризи.

Американський психолог Рут Бенедикт [41] дійшла висновку, що перехід від дитинства до дорослості не можна вважати природно зумовленим, бо він відрізняється у різних суспільствах. Вона обґрунтувала ідею, що певні соціальні умови життя дитини зумовлюють тривалість підліткового віку, наявність або відсутність кризи, конфліктів та загальні характеристики переходу від дитинства до дорослості. Згідно з гіпотезою Р. Бенедикт, природне у людині рівнозначне соціальному.

Радянський психолог Лев Виготський [40] також досліджував підлітковий вік. Він вважав, що у вивченні підліткового віку дуже важливо відділити головне новоутворення у психіці підлітка та з'ясувати соціальні умови його розвитку. А все це передбачає оригінальну систему стосунків підлітка із середовищем. А умови підліткової кризи сприяють перебудові цієї системи. Підліткова криза [32] характеризується почуттям дорослості, розвитком самосвідомості та ставленням до себе як до дорослого.

Зважаючи на різні теорії [40], ми дійшли висновку, що особливості перебігу та основні характеристики підліткового періоду залежать від соціальних обставин життя і розвитку підлітка та його соціальної позиції серед дорослих. Головну роль у психічному розвитку підлітка відіграють відносини із навколишнім світом. Тому біологічний фактор впливає непрямо на підлітка, а через стосунки з його оточенням.

Одною з головних анатомо-фізіологічних змін організму підлітка є статеве дозрівання [25]. За останні десятиліття статеве дозрівання підлітків значно прискорилося. Цей феномен називається «акселерація» [25]. Акселерація проявляється в тому, що фізіологічні зміни в організмі виникають раніше, ніж попередні десятиліття. Це прискорення не тільки анатомо-фізіологічних змін, а ще розвитку організму в цілому, що позначається ще й на темпі психічного розвитку.

У кожного підлітка статеве дозрівання [15] починається неодноразово: у когось - раніше, у когось – пізніше. У пубертатного розвитку є три види темпу: ранньозрілі підлітки (акселерати), нормальні та пізньозрілі (ретарданти). Ранньозрілі підлітки виглядають дорослішими серед своїх одноліток, зазвичай їм легше домогтися поваги та не доводиться виборювати свій статус у групі. Акселератів поважають однолітки, вони досить соціально активні, а дорослі більше довіряють їм, надаючи більшу свободу дій.

Процес ретардації [40] – це затримка розвитку дитини від середніх показників норми фізичного та психофізіологічного компонентів. Затримка може бути наслідком вживання алкогольних напоїв, алкоголізму батьків, народження дітей у пізньому віці або спадкової хвороби. Пізньозрілі підлітки добре засвоюють соціальні стосунки, таким чином компенсуючи фізичні переваги акселератів. Ретарданти інтенсивно розвивають власні здібності [40].

Статеве дозрівання змушує підлітків почувати себе достатньо дорослим та відчувати інтерес до протилежної статі, що пробуджує романтичні почуття та нові переживання [40]. Зазвичай хлопці-підлітки переживають через свій зріст, а дівчата-підлітки через своє тіло загалом: чи відповідає воно певним

стереотипам та стандартам. Паралельно у підлітків підіймається тривога, підвищується збудливість через інтенсивний ріст та анатоמו-фізіологічну перебудову.

Л. С. Виготський [48] стверджував, що найбільш характерна риса підліткового періоду – це поєднання епохи статевого дозрівання з епохою соціального дозрівання особистості. А головне завдання підліткового віку – стати дорослою людиною у фізіологічному та соціальному планах.

Варто пам'ятати, що особливості проявів та загального перебігу підліткового віку у підлітка залежить від його соціального контексту та його соціальної позиції у світі дорослих. Головна та вирішальна роль у психічному розвитку підлітка – його відносини з навколишнім світом. А біологічний чинник впливає безпосередньо – через стосунки з оточенням [49].

Підлітки проявляють активний інтерес до статевих стосунків. Основа формування статевої поведінки підлітка – усвідомлення себе носієм певної статі [49]. Наприклад, дівчата-підлітки починають прагнути добре виглядати та фліртувати, аби привернути до себе увагу представників протилежної статі загалом. А хлопці-підлітки намагаються сподобатися певній дівчині, а не загалом усім.

Сексуальність підлітка дисгармонійна, бо між емоційно-психологічним і фізичним розвитком є протиріччя. З розвитком статевої самосвідомості відбувається формування лібідо-прагнення до статевої близькості. Виділяють такі стадії формування лібідо-прагнення [51]:

1. Романтична стадія (платонічна) – у хлопців-підлітків з'являються фантазії, де фігурує об'єкт закоханості, який ідеалізується. Дівчата-підлітки намагаються подобатися та звертати на себе увагу протилежного полу загалом, а також фантазують про доблесні вчинки та турботу «принца на білому коні». Ця стадія важлива тим, що відбувається піднесення фізіологічного інстинкту до істинно людської любові. Дана стадія наповнена яскравими та незабутніми почуттями через переживання першої закоханості.

2. Еротична стадія – характеризується бажанням ніжності та ласки. Дівчата формують власну сексуальність, а хлопці – потребують сексуальної розрядки.

3. Сексуальна стадія – відбувається підвищена статевая збудливість, особливо у хлопців. У хлопців-підлітків спостерігається часто ерекція, постійні еротичні фантазії, а у дівчаток-підлітків – мастурбація. Це відбувається із-за посилення секреції андрогенів, який збільшується у 8 разів.

Можна зробити висновок, що особливості підліткової сексуальності полягають у двох моментах: сексуальні та еротичні потреби випереджають розвиток емоційної сфери і навичок спілкування; прагнення сексуальних експериментів.

Любовні почуття у підлітків дуже індивідуальні та є така суперечливість: потреба у емоційному контакті та душевної близькості та сексуальні потреби часто не співпадають та можуть бути спрямовані на різних людей, а не на конкретний об'єкт. Період статевого дозрівання характеризується поступовим розвитком вторинних статевих ознак і завершується настанням статевої зрілості [51]. Перехідний період триває в середньому 5 років. Вікові межі пубертатного періоду у дівчаток від 9-10 до 16-17 років, а у хлопців від 10-12 до 19-20 років. Якщо статевий розвиток у дівчат починається раніше 9 років, а у хлопців до 10, то він вважається передчасним. Затримкою статевого дозрівання вважається відсутність вторинних статевих ознак у дівчаток старше 13 років та у хлопчиків старше 14 років [49]. Причинами затримки статевого дозрівання можуть бути конституціональні чинники, соматичні захворювання, несприятливі психологічні умови в сім'ї, побутовий дискомфорт, неповноцінне харчування та інше. Варто зазначити, що період статевого дозрівання та настання статевої зрілості закінчується у хлопців до 23-25 років, а у дівчат до 18-20 років. На початку статевої зрілості чоловічий та жіночий організми являються готовими до створення сім'ї та народження дітей [50].

Отже, психологічний розвиток підлітка відбувається паралельно із фізіологічними, тобто тісно пов'язані. Анатомо-фізіологічна перебудова

організму підлітка захоплює всі біологічні рівні: зміни будови скелету, системи дихання, кровообігу, репродуктивну систему та її функціональне і структурне забезпечення. Також відбувається активізація діяльності гіпофізу, з більшою силою фізичний та фізіологічний розвиток, а ще перебудова моторного апарату та нейрогуморальних співвідношень [44]. Усі ці зміни відображаються на емоційному та фізичному станах підлітка.

Перейдемо до психоемоційного розвитку підлітка. Під час пубертатного періоду процес соціогенезу вищих психічних функцій призводить до нових складних взаємозв'язків між ними. Перш за все, новий тип розвитку у цьому віці починає утворювати нові взаємозалежності, структурі поєднання між різними психічними функціями: пам'ять; увага; почуття; мислення; воля [49].

Саме в інтелектуальній сфері відбувається найбільше змін. Розвивається психіка та пізнавальна діяльність. Основним видом діяльності залишається навчання, але зазнає змін в організації та змісті. Удосконалюється сприйняття – воно стає більш різнобічним, але не являється вже повністю розвинутим. На нього впливають характер об'єкта, який сприймається та емоційний стан підлітка [20].

Пубертатний вік, це досить сенситивний період для розвитку та вдосконалення процесів мислення. Варто зазначити, що відбувається перехід до формального мислення. Підліток починає будувати гіпотези, перевіряти їх чи спростовувати на основі загальних посилянь. Це свідчить про розвиток логічного мислення. Логіка мислення підлітків сприяє інтелектуалізації пам'яті [25].

Під час навчання, підлітки починають трансформувати учбовий матеріал, шляхом його спрощення, аби запам'ятати та відтворити. Вони починають опановувати усілякі мнемонічні прийоми, а під час відтворення учбового матеріалу легко передають зміст того, що прочитали [32]. Підлітки намагаються логічно осмислювати матеріал, використовуючи при цьому порівняння, узагальнення, зіставлення тощо.

Навчальний процес підвищує свої вимоги до уваги підлітків, їх здатності зосередитися на змісті та відволікатись від сторонніх факторів. Підлітки починають прагнути стати більш уважними та оволодіти навичками саморегуляції. Пам'ять стає логічнішою. Використовуються різні способи запам'ятовування: логічна обробка матеріалу, складання плану, конспектування. З'являється вибірковий інтерес до навчальних дисциплін, тому що, розширюються пізнавальні інтереси та прагнення підлітків [33].

У мовному розвитку вдосконалюється вміння користуватися мовою задля спілкування. Посилюється інтерес до навичок виразного говоріння, метафор та алегорій. Тобто, підлітки шукають способи передачі своїх думок, він починає мислити поняттями [40].

Основні показники когнітивного розвитку підлітків становлять [43]:

- можливість виявити нестандартні підходи до вже відомих проблем;
- розуміння й навички включати окремі проблеми в загальні;
- вміння поставити конкретні та підходящі запитання до неясно або погано сформульованих задач;
- диференціація та поглиблення пізнавальних процесів;
- стійке прагнення до розумової роботи;
- бажання отримати нові знання та навички;
- інтерес до конкретних предметів і галузей науки, техніки, мистецтва, спорту і т.д.

Розглянемо різні властивості когнітивного розвитку у підлітковому віці [43].

Властивості відчуття та сприймання підлітків - відбувається взаємодоповнюючи одне одного [43]:

1. збільшення цілеспрямованості та активності сенсорних та прецептивних дій;
2. збільшення цілеспрямованості та активності сенсорних та прецептивних дій;

3. здатність до складнішого аналізу та синтезу об'єктів, які сприймаються;

4. сприймання більш планомірне, послідовне, активне та контрольоване;

5. вдосконалення спостереження;

6. збільшення повноти та точності сприймань;

7. ускладнене сприйняття часу та простору;

8. краще засвоєння графічних схем та поглиблене сприйняття поетичної мови.

Властивості розвитку пам'яті підлітків [43]:

1. пам'ять стає більш організованою, регульованою та керованою;

2. відповідність вищим вимогам, ніж у молодшому шкільному віці;

3. перехід від конкретно-логічної до абстрактно-логічної пам'яті;

4. формується словесно-логічна пам'ять;

5. підвищується якість та об'єм запам'ятовування словесного та абстрактного матеріалу;

6. припинення дослівно заучувати матеріал (механічні повторення);

7. переказ своїми словами суттєвого у матеріалі;

8. самий швидкий темп розвитку пам'яті;

9. освоєння мнемотехніки та якісна перебудова в організації мнемічних процесів.

Властивості розвитку мислення [43]:

1. перехід до абстрактного та формального мислення;

2. спосібність робити аналіз, узагальнювати та конкретизувати різні моменти;

3. спосібність будувати гіпотези та перевіряти її істинність;

4. здатність шукати помилки та логічно з'ясовувати протиріччя в абстрактних судженнях;

5. з'являється здатність рефлексувати;

6. рефлексія своїх думок та щодо своїх вчинків та слів;

7. пізнання навички в неперевершеній формі створювати задум, здійснювати його, отримувати продукт та реалізовувати свій задум;
8. спосібність уявляти мисленнєві задачі з математичними знаками;
9. спосібність поєднувати уяву та мислення;
10. розвиток послідовності, гнучкості, точності, критичності та самостійності мислення;
11. формування елементів стилю розумової діяльності.

Властивості розвитку уяви підлітка [43]:

1. функція уяви стає самостійною завдяки активній перетворювальній діяльності;
2. заміна фантазій на «реалістичні» мрії та різні види творчості;
3. ідентифікація себе в уяві з авторитетними для себе образами;
4. уява поєднується із творчим мисленням;
5. збільшення продуктивності, оригінальності та самостійності уявленевих процесів;
6. збільшення уяви на пізнавальну та емоційно-вольову сфери;
7. внутрішні і зовнішні проблеми можуть переносити в уяву;
8. керованість образами своєї уяви.

Властивості розвитку уваги підлітка [43]:

1. вдосконалення вміння свідомо зосереджувати увагу на певні об'єкти та тривалий час на них зупиняти увагу;
2. збільшення кількості вражень та переживань;
3. покращення навичок зосереджуватись на об'єктах у думках;
4. зростання самоконтролю та саморегуляції;
5. уважне ставлення до інших.

Таким чином, пізнавальна діяльність підлітків зосереджена на розвиток словесно-логічного мислення, писемного мовлення, становлення довільності пізнавальних процесів та вироблення індивідуального стилю інтелектуальної діяльності. Також яскраво виражений перехід до абстрактного

та формального мислення. Підліток формує здатність рефлексувати. Підлітки починають вільно відтворювати та запам'ятовувати абстрактний матеріал, припиняють механічно запам'ятовувати. І звичайно ж, формуються вищі довільні форми уваги.

Важливо зазначити, що пубертатний період у кожного підлітка проходить по-різному [43]: у когось майже непомітно, а у інших – ярко виражено. Кожен з варіантів – це нормально, тому батькам не варто через це турбуватися.

У емоційно-вольовій сфері у великою кількості підлітків спостерігається амбівалентність та нестійкість почуттів та настрою [26]. Така емоційна нестійкість зумовлена анатомо-фізіологічними змінами та гормонами. Через це підлітки часто відчувають сильно виражені позитивні або негативні емоції і дуже рідко перебувають в спокійно-нейтральному стані. Такий стан – це нормально, бо підліток в активному пошуку власного унікального «Я». Через те, що підлітки прагнуть зайняти провідне становище у соціальному середовищі відбувається формування спектру нових почуттів. Підлітки прагнуть як можна скоріше стати дорослими.

Існує таке поняття як «підлітковий комплекс» [40], що означає яскраво виражені психологічні особливості підліткового віку. Підлітковий комплекс включає в себе перепади настрою та інші полярні якості, які змінюють один одного. Підлітки дуже вразливі, тому до оцінки іншими своєї зовнішності або умінь реагують дуже чутливо [66]. Сентиментальність йде паралельно з товстошкірістю, сором'язливістю – з впевненістю та розв'язливістю, прагнення до визнання іншими – з незалежністю, а протистояння авторитетам та правилам - з фанатінням від кумирів.

Саме в підлітковому віці діапазон протилежних один одному почуттів дуже великий [26]. Підліток краще, ніж молодший школяр здатен керувати різними проявами своїх почуттів. У певних ситуаціях підліток може приховувати під маскою холодної байдужості тривогу, хвилювання або засмучення. Проте в той же час, підліток в деяких ситуаціях може проявляти

імпульсивність. Коли він важко переживає якісь ситуації, підліток здатен навіть, до втечі з дому, а в крайніх тяжких випадках – до самогубства.

Учениця Л. Виготського, радянська психологиня Лідія Божович [40], описала поняття «афект неадекватності», який характерний для підлітків. Афект неадекватності характеризується бурхливою, некерованою та неадекватною емоційною реакцією підлітка, а також переживанням видуманої несправедливості. Підлітки вважають, що їх однолітки, батьки, вчителі та дорослі загалом, поганої думки про них. Це відбувається в основному, тільки у підлітковому віці, адже при переході до юнацького віку, зростає самоповага, стає стійкішою самооцінка та зменшується сором'язливість. Це відбувається, якщо у підлітка висока та стійка самооцінка загалом і він прагне самоствердитися навіть, при відсутності ярко виражених умов для успіху [40].

Ми прийшли до висновку, що характерні риси емоційної сфери підлітка – це низький рівень самоконтролю, швидкі та різкі перепади настрою, імпульсивність та афект неадекватності.

Як стверджували радянські психологи І. Кулагіна, В. Мухіна та Р. Немов [67], підлітковий період сенситивний для розвитку вольових якостей особистості. Згідно з твердженням Л. Виготського, відсутність або слабкість мети дезорганізовує поведінку підлітка: цілі, які виходять за межі повсякденних справ та розваг, а не слабкість або відсутність волі.

Розглянемо властивості вольових виявів підлітків [37]:

1. підлітки спроможні на окремі вольові дії та вольову діяльність: можуть поставити перед собою мету та спланувати її досягнення;
2. підлітки проявляють самостійність у плануванні нелегких цілей і можливість скорегувати відносно цих цілей свої поведінку та дії. Вони поглиблюють свої знання не лише згідно шкільній програмі, а ще за допомогою додаткової літератури, яка їм цікава та спорту;
3. розвивається мотивація досягнення успіху та запобігання невдачам;
4. розвиваються такі якості як ініціативність, рішучість, самоконтроль, наполегливість, навички долати перешкоди та інше.

5. пізнають навички самостійного планування та контролю своєї діяльності: навичка організованості;

6. проявляють велику наполегливість в одному занятті та паралельно можуть не проявляти її в інших.

Згідно з дослідженнями психологів В. Селіванова та В. Калініна [16], можна виділити характерні властивості «стилю» діяльності тих підлітків, у яких є відхилення від норми в розвитку волі. До таких відносяться важкість переходу від неробочого стану до виконання певних дій, довга «настройка», нездатність виконувати монотонну роботу та невміння довести діло до логічного кінця. Підлітки, у яких слабо виражена воля схильні уникати складні та важкі задачі, які потребують цілеспрямованих та наполегливих намагань. Такі підлітки будь-який вид діяльності виконують повільно та з великими перервами. А до виконання таких задач їх мають систематично стимулювати батьки чи вчителі. У підлітків, які мають певні відхилення від норми в розвитку волі, активність залежить від їхнього настрою [27].

Розглянемо навчальну діяльність підлітка, так як процес навчання у середніх класах дещо змінюється [34]. У середніх класах зазнають змін вміст теоретичних знань, що вивчають учні, а також способи організації навчальної діяльності вчителями. Як ми зазначали вище, підлітки починають проявляти інтерес до самостійного та цілеспрямованого набуття знань за межами навчальної програми.

Властивості навчальної діяльності підлітка включають в себе [56]:

1. навчання не є провідною діяльністю для більшості підлітків;
2. рушійні мотиви навчання – це прагнення до самовдосконалення та самоствердження;
3. у ранньому підлітковому віці майже відсутнє розуміння соціальної природи навчання;
4. мотиви та прагнення до навчання пов'язані з можливістю використати ці знання у майбутній професійній діяльності;

5. загальні соціальні мотиви формуються з часом, якщо підліток розуміє важливість навчання як корисну діяльність;
6. утворюються нові мотиви навчання, які пов'язані з професійними намірами та особистим баченням перспектив;
7. знання допомагають зайняти певний статус серед однолітків;
8. сфера пізнавальних інтересів виходить за межі шкільної програми;
9. поява інтересу до самостійних форм занять;
10. поділ шкільних предметів на цікаві та нудні;
11. відношення до конкретного навчального предмету залежить від ставлення до вчителя.

Фундамент учбової діяльності підлітків – ініціативний розвиток логічного та теоретичного мислення. Покращується процес засвоєння наукових термінів, що спонукає до розвитку вищої форми інтелектуальної діяльності. Радянський психолог В. Давидов стверджував [68], що під час вивчення фундаменту наук підлітки змінюють емпіричні узагальнення на теоретичні поняття. Також зовнішні дії змінюються внутрішніми (думки) і утворюються розумові дії. Підлітки проявляють в більшій мірі інтерес до закономірностей, аніж просто до фактів. Характерна поява інтересу до способів отримання знань.

У підлітків з'являється інтерес до різноманітних форм групової роботи, бо вони вбачають в цьому можливість самоствердитися. Розвивається здатність до співробітництва. Мотивуючою силою до навчання у підлітка - це інтереси. Не дивлячись на цей фактор, в той же час, спостерігається втрата цієї мотивуючої сили у деяких підлітків [60]. Це проявляється у зниженні інтересу до навчання, а школа перестає відігравати провідну роль у інтелектуальному та соціальному плані.

Може виникнути логічне питання: «А що мотивує підлітка до навчання?». Мотивація до навчання відбувається через спілкування. Основним бажанням піти до школи у підлітка -це поспілкуватися зі своїми однолітками, а не тільки вчитися [40]. Додатковими мотивами виступають якість викладання

предмету, симпатія до своєї школи загалом та контроль за навчанням, який відбувається в школі.

Варто пам'ятати про мотиви до навчання, які виникають у підлітковий період: жага бути освіченим, бажання благополучно влаштуватися у дорослому житті, виконання батьківських вимог та бажання самоствердитися та вдосконалюватися.

Розглянемо соціальний аспект особистісного розвитку підлітків [62]. Провідна діяльність підліткового віку – це спілкування з однолітками, яке стає джерелом розвитку. Під час спілкування з однолітками підліток отримує навички побудови стосунків та починає аналізувати себе, бо у нього з'являється інтерес до своєї особистості. Звернення уваги на себе, у підлітка також з'являється під час навчання, бо він навчається звертати увагу на особисті якості, порівнюючи себе з іншими. Радянський психолог Д. Ельконін [40], у старшому підлітковому віці виділяв навчально-професійну діяльність як провідну діяльність. Тому що, під час навчально-професійної діяльності підліток засвоює систему наукових понять у контексті майбутнього професійного розвитку та самовизначення.

Виділимо властивості взаємовідносин підлітків із дорослими та батьками [42]:

З батьками:

- стосунки суперечливі;
- батьки намагаються економічно регламентувати потреби підлітків;
- підлітки демонструють власні варіанти розв'язання більшої частини життєвих питань;
- важливу роль для підлітка має спільна діяльність на основі спільних інтересів та пріоритетів;
- підліток потребує виражати емпатію до батьків, що свідчить про бажання розділити радість та горе з ними.

З дорослими:

- намагаються бути автономними та самостійними;

- намагаються слідувати зовнішнім проявам поведінки дорослих;
- підлітки пропонують вчителям власне бачення та вирішення значної частини життєвих питань;
- основні теми для спілкування: соціальні проблеми, взаємовідносини між людьми, моральні оцінки подій і вчинків оточуючих, питання вибору ціннісних орієнтацій та власне самоствердження;
- підліток очікує від вчителя розуміння, може довіряти свої секрети, які відносяться до внутрішніх переживань та боляче сприймає байдужість або формальність у стосунках.

Взаємовідносини підлітка з батьками в більшій мірі – суперечливі, бо з одного боку, підліток бажає бути самостійним, а з іншого – відчуває страх при необхідності долати проблеми та потребує підтримку. У спілкуванні з дорослими загалом, підлітки бажають бути самостійними та намагаються зменшити права дорослих і розширюють свої, відмовляючись від контролю дорослих.

Під час пубертатного періоду відбувається панування підліткового співтовариства над дорослим. Зміна пріоритетів зі спілкування з дорослими на спілкування з однолітками відбувається по таким причинам [45]:

1. спілкування з однолітками починає відігравати роль важливого каналу отримання інформації для підлітків;
2. завдяки спілкуванню з однолітками підлітки отримують навички соціальної взаємодії та комунікації, а також виробляється вміння слідувати колективній дисципліні;
3. завдяки емоційному контакту відбувається переживання почуття солідарності та взаємодопомога.

Під час пубертатного періоду по іншому розставляються пріоритети між дорослими, в тому числі батьками, і з однолітками. Як ми зазначали вище, головний мотив ходити до школи та позитивно до неї ставитися – це спілкування з однолітками. А провідна діяльність підлітка – це інтимно-особисте спілкування із однолітками [52]. Важливо зазначити, що якщо у

школі відсутні вчителі або однолітки, перед якими підлітку важливо себе проявити та завоювати повагу до себе, то бажання ходити до школи зменшується.

Таким чином, спілкування із однолітками виступає на передній план. У спілкуванні з однолітками реалізується та задовільняється пріоритетна потреба пубертатного періоду – зрозуміти «хто я», чого я хочу і знайти своє місце у суспільстві. Спілкування підлітка з однолітками часто відсуває на другий план навчання та стосунки з рідними, тому це може виступати причиною зниження успішності, порушень поведінки та різних афективних переживань.

Розглянемо мотиви спілкування підлітків з однолітками [50]. У 10-11 років підлітків об'єднує бажання бути серед однолітків та взаємодіяти з ними. Молодші підлітки прагнуть зайняти прийнятне для них місце серед однолітків.

У 12-14 років підліткам важливо бути серед однолітків та зайняти в цьому середовищі таке становище, щоб відповідало їх бажанням та статусності. Хтось прагне бути лідером, а хтось – бути авторитетом у якійсь справі, інші хочуть знайти близького друга або подругу. У цьому віці підлітки починають розуміти, що більшість конфліктів та проблеми у спілкуванні з однолітками виникають у більшій мірі, через властивості їх особистості [55].

У 15-17 років збільшується бажання бути визнаним. Якщо підліток не отримає бажаного визнання себе, то у нього можуть виникнути тяжкі негативні переживання. Старші підлітки спрямовують свої дії насамперед задля задоволення особистих потреб та самоствердження. Також старший підліток починає прагнути до автономії та пріоритетним є самоствердження у власних очах, а не в очах інших [55].

Під час підліткового періоду підлітки прагнуть встановлювати близькі стосунки з різними однолітками, таким способом вони шукають собі близького друга. А у зв'язку з відсутністю у багатьох підлітків комунікативних навичок, вони часто використовують доволі специфічні способи переконання однолітків: тиск, образа, протест і т. д [52]. Тому дуже важливо, щоб підліток оволодів основними комунікативними навичками: вміння слухати,

використання різних вербальних та невербальних та невербальних засобів комунікації тощо.

Підлітки починають формувати референтні групи однолітків, а також підлітки прагнуть самостійно обирати таку групу [57]. Така група складається з однолітків і з учасниками цієї групи підлітки проводять значну частину свого часу. Важлива роль референтної групи для підлітка пов'язана з тим, що вона зміцнює внутрішні позиції підлітка та формує відчуття безпеки. Найбільша цінність для підлітків це дружні стосунки.

В той же час, референтні групи досить конформістські та сугестивні до однолітків. Підлітки доволі некритично ставляться до думки їх групи та її авторитетів. Підлітки готові виконати усе [62], що забажає їхня група. Часто підлітки використовують сленг та невербальні знаки для спілкування у своїх референтних групах.

Підлітки починають порівнювати себе з ровесниками, а це є невід'ємним етапом формування образу «Я». Під час порівняння себе з ровесниками, у підлітка проявляються такі важливі питання [40]:

1. засвідчення особистих можливостей;
2. бажання формувати дружні стосунки з однолітками;
3. взаємовідносини з протилежною статтю;
4. відстоювання власних цінностей та своєї гідності;
5. набуття якостей дорослого через наслідування старшого товарища.

Коли підліток порівнює себе з іншими ровесниками, він часто перебільшує свої недоліки, особливо фізичні. У підлітка починає знижуватися самооцінка, з'являється переживання про надумані зовнішні недоліки.

Варто зазначити, що з часом у підлітків змінюються принципи оцінки ровесників. Наприклад, підліткам важливі особистісні якості, а найбільш важливі з них -це вміння дружити, керувати собою та реальні знання.

Можна зробити висновки, що головними властивостями взаємовідносин з ровесниками являються: пріоритет спілкування з однолітками, а не з дорослими, прагнення до автономності, прагнення бути у референтній групі

ровесників та мати авторитетне положення, а також порівняння себе з однолітками та інтерес до протилежної статті.

Ще одною характерною ознакою підліткового віку є криза підліткового віку [65]. Криза підліткового віку – це психологічний феномен, який проявляється у сконцентрованості різких та капітальних змін і зламів у особистісному розвитку підлітка. Головна особливість підліткової кризи [65] полягає у незлагодженості перебування підлітка між дитячим та дорослим світами. Під час кризи підліткового віку відбувається загострення особистісних властивостей, порушення поведінки та взаємовідносин з батьками та дорослими.

Причини та особливості кризи підліткового віку психологи пояснюють по різному. Одні вчені розглядають дану кризу як відображення процесу статевого дозрівання, яка мало пов'язана із особливостями виховання у батьківській сім'ї. Інші психологи вважають, що кризи підліткового віку може і не бути, бо це не обов'язково. Деякі психологи впевнені, що причина кризи у підлітковому віці полягає в тому, що дорослі не змінюють свою поведінку у відповідь на зміни у підлітків [32].

Психологи С. Холл, З. Фройд [32] вважали кризу підліткового віку як біологічно зумовлену, тому вона є неминучою і проявляється в усіх підлітків, але по різному. Вони стверджують, що в організмі підлітка обов'язково відбуваються зміни, які в результаті впливають на психічний розвиток.

Радянський психолог Л. Виготський [40] наголошував на тому, що причина кризи в підлітковому віці викликана неузгодженістю процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та перебудова системи відносин між дитиною та середовищем. Біологічне дозрівання та гормональні зміни виступають як передумова психічного розвитку в підлітковому віці. Також Л. Виготський запевняв, що чим більше проявляється проходить криза, тим продуктивніше процес формування особистості.

В результаті досліджень психологи М. Мід та Р. Бенедикт [28] довели, що криза в підлітковому віці не має обов'язкового універсального характеру, а

залежить від соціальних умов: стосунки між батьками, стосунки дитини з батьками та відносини із соціумом в цілому. Результати дослідження М. Мід та Р. Бенедикта, стверджують, що тривалість та наявність кризи визначені певними соціальними обставинами.

Пропонуємо розглянути властивості кризи в підлітковому віці [21]:

1. вікові межі підліткової кризи 13-14 років;
2. зовнішні та внутрішні фізіологічні зміни;
3. протест проти авторитетів;
4. бажання, щоб батьки не опікали так сильно;
5. бажання привернути увагу дорослих до себе;
6. зменшення інтересу до навчання;
7. егоцентризм;
8. порушення дисципліни;
9. перепади настрою;
10. невизначена самооцінка;
11. максималізм;
12. деперсоналізація;
13. прагнення до ідеалу.

Багато підлітків схильні переживати кризу, проявляючи негативізм та егоцентризм. Наприклад, негативізм проявляється у безглуздох діях і вчинках, які не мають сенсу: безпричинні протистояння дорослим та опір іншому [25]. А через те, що підлітки заклопотані змінами, які з ними відбуваються, в результаті проявляється егоцентризм. Егоцентризм значить, що людина приписує собі неусвідомлені якості і перспективи, а також речам та іншим людям.

Коли егоцентризм проявляється у підлітків, це значить, що вони неадекватно сконцентровані на собі. Такі підлітки переоцінюють свої здібності, дуже честолюбні, пихаті і з завищеними очікуваннями до інших. Коли егоцентричні підлітки спілкуються з іншими вони зосереджені на собі та впевнені, що особливі. Також такі підлітки гостро реагують на критику, заздять іншим та

черстві до оточуючих [16]. Не дивлячись на зовнішню самовпевненість, егоцентричні підлітки схильні до частих коливань між відчуттям власної неповноцінності та переоцінкою себе та своїх можливостей.

Слід звернути увагу, що егоцентричні підлітки вважають, що оточуючі також сконцентровані на них, як і вони на собі. Тому вони можуть неправильно розуміти реакції людей та думати, що інші так само їх критикують або схвалюють.

Паралельно егоцентричним переживанням про власну унікальність та критичність до себе, підлітки повністю у своїх почуттях [16]. Свої почуття вони вважають унікальними та впевнені, що ніхто ніколи не переживав подібне. Американський психолог Д. Елкінд [45] запропонував таке поняття як «персональний міф». Воно проявляється, коли підлітки впевнені, що вони безсмертні та невразливі, а тому вони будуть жити вічно і з ними нічого не трапиться. В рамках феномена емоційно-особистісного егоцентризму підлітка Д. Елкінд запропонував ще одне поняття – «фантазія найди». Воно означає, що підліткам важко повірити в те, що такі звичайні люди як батьки, могли створити такого унікального та неповторного його. Зазвичай, ознаки егоцентризму перестають проявлятися до 15-16 років. Тобто протягом певного періоду підлітковий егоцентризм зникає та підлітки починають розуміти, що вони такі, як інші і не є центром Всесвіту [45].

Розглянемо невід'ємну частину становлення особисті підлітка – розвиток самосвідомості. Як ми зазначали вище, під час пубертатного періоду відбувається усвідомлення своєї особистості, особливого значення набуває утворення особистого образу «Я». Самосвідомість підлітка має властивості самосвідомості дорослого. Є три компоненти в організації самосвідомості підлітка: когнітивний, емоційний та регулятивний [45].

Когнітивний компонент:

1. відбувається процес самопізнання та уявлень про себе;
2. пошук відповідей на питання «Хто я?», «Який я», «Чого я хочу»;
3. відбувається процес рефлексії.

Емоційний компонент:

1. формується відношення до себе: позитивне або негативне;
2. формується самооцінка;
3. підліток оцінює себе.

Регулятивний компонент:

1. формується соціальна позиція;
2. рівень домагань формується під впливом суджень оточуючих та під час спілкування з іншими.

Розглянемо новоутворення підліткового віку [40; 44]. Враховуючи фізичні зміни, статеве дозрівання та збільшення власних можливостей, підліток розуміє, що він вже не дитина. Підліток прагне бути дорослим і хоче, щоб його таким вважали. Таким чином, головні новоутворення пубертатного періоду – почуття дорослості, становлення самосвідомості та потреба самоствердитися. Крім цих новоутворень, є інші: потреба в суспільному визнанні, особистісна ідентичність, децентрація, рефлексивне мислення, гіпертрофована потреба спілкуватися з однолітками, відкриття та розуміння власного «Я», навички слідувати нормам суспільного життя, інтелектуалізація сприйняття та пам'яті.

Радянський психолог Л. Виготський [38] стверджував, що розвиток самосвідомості як центральне новоутворення у пубертатному періоді, залежить від культурного змісту оточення.

Потреба підлітка самоствердитися, а саме довести усім, що він вже не дитина, стає для нього головною задачею. Диференційований аналіз дозволив ученим виявити динаміку стадій процесу розвитку підлітка та надати характеристику розвитку потреби самоствердження. Розглянемо детальніше властивості потреби самоствердитися [71]:

1. Рівень I (10-11 років) – потреба у визнанні власних можливостей за допомогою вирішення локальних задач. Підліток намагається аби усі визнали, що він вже дорослий.

2. Рівень II (12-13 років) – підліток засвоює не тільки обов'язки, а й права у суспільстві, таким чином він усвідомлює себе у системі суспільних взаємовідношень, де він відіграє важливу роль.

3. Рівень III (14-15 років) – підліток вже готовий існувати у світі дорослих самостійно, що мотивує його проявляти свої можливості. Гостро постає питання самовизначитися як суспільно відповідальна людина.

Підліток може самостверджуватися завдяки таким способам: виконання суспільно корисних справ, заняття спортом, виконання обов'язків у сім'ї та школі, а також копіювання поведінки та звичок дорослих.

Одне із новоутворень підліткового віку – самопізнання. Те, як буде до себе ставитися підліток формується у два етапи [40; 31]:

1 етап – молодший підлітковий вік. Підліток починає усвідомлювати свої відмінності від однолітків та намагається продемонструвати свою належність до світу дорослих.

2 етап – старший підлітковий вік. Підліток зосереджується на своєму внутрішньому світі та займається самопізнанням. Підліток опирається більше на власну думку, аніж на думку ровесників.

Також для підліткового віку характерно пошук власного «Я» і набуття ідентичності. Ідентичність – це емоційно-когнітивне єднання уявлень про самого себе, свого місця в світі та в системі взаємовідносин з оточуючими [36]. Головними питаннями на які шукає відповіді підліток звучать так: «Який я насправді?», «Як мене сприймають інші?», «Яким би я хоті бути?». Радянська та російська психологиня В. Мухіна [27] стверджує, що через власні душевні переживання, підліток поповнює спектр своїх почуттів та думок, а також знаходить відповіді на питання ідентифікації із собою та оточуючими.

В пубертатному періоді підліток відчуває вплив соціальних вимог на собі та оволодіває новими соціальними ролями. Американський психолог Е. Еріксон [52] був впевнений в тому, що у пубертатному періоді відбувається коливання між позитивним сприйняттям «Я» та негативним змішування ролей. Це свідчить про те, що відбувається конфлікт ідентичності та розбіжностей

соціальних ролей. Підлітку потрібно узагальнити все, що він знає про себе як сина, учня, друга і т. д. в одне ціле, а потім осмислити та проаналізувати своє минуле, аби скористатися досвідом та знаннями у майбутньому.

Відбувається криза ідентичності [35] – процес реакції на втрату статусу «дитина», саморефлексія паралельно з невідповідністю фізичних можливостей соціальним. Аби підліток досяг ідентичності, йому необхідно: розвивати впевненість у собі, сформувати власну систему цінностей, досягти емоційної незалежності від дорослих та прийняти нову роль.

Становлення «Я» підлітка – це постійний безперервний процес, який починається ще в дитинстві. Формування власного «Я» складається з трьох компонентів [42; 46]:

1 компонент – підліток досягає емоційно-вольової регуляції, в силах приймати рішення, засвоює нові цінності, має адекватні та реалістичні погляди, коли формує цілі, здорова потреба впливати на інших та збільшує стійкість до фрустрацій.

2 компонент – змінює цілі відносно новим сформованим цінностям, збільшує вимоги до самого себе та приймає на себе відповідальність.

3 компонент – формує довгострокові цілі, які спрямовані на досягнення конкретного статусу у майбутньому.

Коли підліток шукає себе та утворює певну систему уявлень про самого себе це породжує створення «Я-концепції». Я концепція означає сформовані уявлення про самого себе, які становлять розуміння власних фізичних, розумових, особистісних, соціальних та інших особливостей, а також розуміння впливу суб'єктивних чинників на свою особистість [64; 50]. Варто зазначити, що «Я-концепція» складається з різних «образів-Я» підлітка [47; 60]:

1. Реальний образ «Я» - розуміння фізичного «Я», сформована точка зору про свою зовнішність, розумові здібності, характер та розуміння «Який я є насправді».

2. Ідеальний образ «Я» - мотивує самовиховувати себе та саморегулювати. Розуміння того «Яким би я хотів би бути?».

3. Дзеркальний образ «Я» - уявлення «Як мене сприймають інші?» і «Яким я бачу себе сам?».

4. Фантастичний образ «Я» - уявлення та фантазії про самого себе під впливом уяви і створення секретного світу, який приховується від оточуючих.

Важливу роль для розвитку особистості підлітка відіграє ідеальний образ «Я», бо це самооцінка підлітка відносно себе відповідно до бажаного образу самого себе. Буває так, що образ ідеального «Я» дуже відрізняється від образу ідеального «Я», що призводить до невпевненості у собі [1; 4].

Ще одне із важливих новоутворень підліткового віку – підлітковий комплекс. Підлітковий комплекс означає сукупність властивостей даного віку і певні психологічні особливості поведінкових реакцій на вплив навколишнього середовища на нього.

Згідно з І. Булах, А. Лічко, А. Лобанова, В. Поліщук та В. Ковальова виділено такі поведінкові реакції у кризові моменти [4]:

1. Реакція емансипації – бажання позбутися контролю та опіки дорослих. Може бути протест проти діючих правил, критика «застарілих» поглядів батьків та активне життя у соціальному житті поза батьківської сім'ї. Дані реакції характерні грубість, впертість, ігнорування точки зору та прохань батьків.

2. Реакція групування з однолітками - спілкування з ровесниками для підлітка важливе, бо це джерело інформації, нова форма взаємовідносин, нові емоції та почуття.

3. Реакція захоплення – засіб самовираження, досягти авторитету у своєму оточенні або спосіб піти з реальності, від конфліктів з дорослими або друзями. Може проявлятися у крадіжках або шахрайстві.

4. Реакції, які мотивовані сексуальним потягом – супроводжується сексуальними фантазіями, мастурбацією, захоплення еротичною літературою або кіно.

5. Реакції, що зумовлені особливостями формування свідомості – підвищений інтерес до своєї зовнішності та внутрішнього світу.

б. Реакції гіперкомпенсації – коли підлітки аби самореалізуватися обирають такі сфери, де потрібно долати якісь труднощі. Намагаються компенсувати нереалізованість у якійсь сфері, успіхом в іншій.

Завершуючи загальну характеристику підліткового віку, хочемо розглянути пубертатний період у різних концепціях розвитку особистості [7; 8].

Епігенетична теорія розвитку Е. Еріксона [15]. Полягає в тому, що розглядає підлітковий вік як центральний у розвитку его-ідентичності. Е. Еріксон вважав, що ідентичність полягає в власній упевненості, цілосності, послідовності та унікальності своєї особистості. Підлітки обирають ким хочуть стати у майбутньому, формують своє ставлення до світу та приймають свої гендерні та соціальні ролі. «Перша істинна ідентичність» за думкою Е. Еріксона – це активні пошуки та експерименти підлітка, які формують єдину цілісність.

Операційна теорія розвитку інтелекту Ж. Піаже [17]. Полягає в ідеї, що у пубертатному періоді продовжує свій розвиток теоретичне рефлексивне мислення. Автор концепції виділив у підлітковому віці стадію формальних операцій та поділився гіпотезою, що поступові розумові операції перетворюються в цілісну структуру. Підліток здатен пропонувати гіпотези, аналізувати абстрактні ідеї, розвивається логічне мислення.

Концепція Л. Божович [26]. Авторка теорії вважає, що усі попередні відносини дитини до світу і до себе змінюються, і у підлітка формується самосвідомість та самовизначення. Самосвідомість утворюється завдяки аналізу підлітком своєї діяльності, своєї поведінки: особливо навчальної діяльності та відносин із однолітками. Самовизначення підлітка в першу чергу пов'язано із вибором майбутньої професії [30; 31].

1.2. Фактори, що впливають на становлення особистості підлітків

Американський психолог та філософ Джеймс У. [56] був першим серед психологів, хто почав розробляти проблематику «Я-концепції». У своїй книзі «Підстави психології», він виділив чотири аспекти «Я», які можна розглядати незалежно один від одного: «матеріальне Я», «соціальне Я», «духовне Я», та чисте «Его».

Згідно теорії З. Фрейда [56] «Я» (Ego) – перша із систем особистості, яка виникає як звернена до зовнішнього світу частина «Воно» (Id). Таким чином, «Я» контролює імпульс «Воно». Фрейд запровадив поняття «Понад-Я» (Super - Ego) – внутрішнє особистісне зосередження соціальних і ідеалів у вигляді, як вони були піднесені індивіду у дитинстві батьками.

Згідно з австрійським психологом А. Адлером [41], сім'я та атмосфера, яка в ній панує, повністю формує конструктивність чи деструктивність, активність або пасивність особистості. Якщо у сім'ї дитина може проявляти ініціативу, то вона буде активною, а якщо у сім'ї панує атмосфера суперництва та недовіри – то дитина буде поводити себе деструктивно.

Німецький психолог та психоаналітик Е. Еріксон [28; 21], розглядав проблематику «Я-концепції» через призму «Его-ідентичності». «Его-ідентичність» - продукт певної культури і виникає на біологічній основі. В концепції становлення особистості Е. Еріксона розуміється як зміна етапів, в кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу людини і безповоротна зміна його відносин з оточуючими людьми. У результаті цього, особистість набуває нового, характерного саме для даного етапу розвитку і зберігається у нього протягом усього життя [21].

Л. Виготський [15; 18] дійшов висновку у тому, що у підлітковому віці структура вікових потреб та інтересів визначається соціально-класовою приналежністю. Він писав: «Ніколи вплив середовища на розвиток мислення не набуває такого великого значення, як у перехідному віці».

За короткий підлітковий період підлітки позбуваються статусу «дитина» та дорослішають фізично, соціально та когнітивно. Також невід'ємною частиною цього періоду стають зміни мотивації – головними стають мотиви, що пов'язані з формуванням світогляду та планами на майбутнє. Взагалі, з моменту народження на людину впливає безліч факторів: географічні, національні, шкільні, сімейні та соціальне середовище [13].

Головний фактор впливу на формування особистості підлітка – середовище [13; 14]. У підлітків з'являється своє коло спілкування та компанія ровесників. Підліткам цікавіше з однолітками, бо у них є спільні інтереси. Оточення підлітків має колосальний вплив на становлення особистості. Під час спілкування підлітки несвідомо переймають манеру спілкування, інтереси, погляди, поведінку у своїх ровесників або старших товаришів. Отже, до основних факторів впливу відносять сім'ю, спілкування з однолітками, школу та спілкування з вчителями [8].

Не варто виключати вплив на підлітків їх кумирів та лідерів суспільної думки. Підлітки схильні до ідеалізації певних фігур. Часто підлітки обирають собі кумирів та намагаються слідувати їх поведінці, зовнішності, поглядам на світ і загалом їхньому образу життя [2; 5]. Коли підліток наслідує свого кумира, то він впевнений, що має бути саме так, як це є у його кумира.

Розглянемо фактор впливу на розвиток особистості підлітка – сім'ю [47]. Родина, відносини підлітка з батьками, а також відносини батьків між собою впливають найбільше на підлітка та на формування його особистості. В даний час, більшість підлітків зростають у сім'ї, де виховуються одним з батьків, і частіше – це мати. Це позначається на нестачі моральної підтримки, уваги, турботи, що у свою чергу негативно впливає на особистість підлітка [1; 7; 21].

Також поширена проблема – коли батьки (один або двоє) зловживають алкогольними напоями, ведуть нездоровий та аморальний стиль життя, тим самим, подаючи негативний приклад підлітку. Широковідомий факт, що діти, в тому числі підлітки, не слухають, що їм кажуть, а наслідують поведінку батьків. Саме тому, підрастаючи, дитина бачить як ведуть себе дорослі і

несвідомо повторює поведінку батьків. З часом, підліток стає перед вибором: жити так як живуть батьки, або навпаки. Але наша психіка сильніша за нас, тому стереотип поведінки закріплюється і стає рисою характеру. Діти таких батьків часто виростають грубими, цинічними та з викривленим поняттям дружби, сміливості та схильні до правопорушень [41; 47].

Варто звернути увагу на той факт, що підлітковий вік це період сепарації від батьків [12]: досягнення певної незалежності від них. Даний процес довгий та нелегкий і має з три складові: емоційна, поведінкова, нормативна [9]. Розглянемо кожну складову детальніше:

1. Емоційна сепарація - зміна емоційних відносин підлітка з батьками, відмова від дитячої емоційної залежності від батьків та поява важливих емоційних відносин з іншими дорослими. Так як, підлітків обтяжує емоційна залежність від батьків, вони намагаються побудувати нову, власну систему відносин, які базуються на взаєморозумінні, рівності та повазі. Тепер, окрім відносин з батьками додаються дружба та любов.

Коли батьки не розуміють. Що емоційна сепарація це обов'язковий етап на шляху до зрілості, вони ображаються, звинувачують своїх дітей у невдячності та віддаленості та прагнуть, аби їх діти були залежними від них. В результаті таких батьківських прагнень, підліток може стати інфантильним, не стати соціально зрілим і хочуть жити з батьками, навіть після вступу у шлюб. Якщо емоційна сепарація закінчилася вдало, то у підлітка формується уявлення про себе в системі щодо стабільних емоційних зв'язків.

2. Нормативна сепарація – формування своєї системи цінностей. Ціннісна система починає формуватися у підлітковому віці, бо виникає потреба до усвідомлення своєї особистості та свого місця серед інших людей.

Якщо нормативна сепарація відбулась вдало, то у підлітка формується своя система цінностей. Сім'я – один із головних факторів, що впливає на формування системи цінностей, але також на це впливають референтні групи тощо.

3. Поведінкова сепарація – намагання підлітка звільнитися від контролю батьків, відстоювання права приймати рішення самостійно. Підлітки потребують того, щоб свобода давалася їм поступово, у міру того, як вони навчаються нею користуватися. Поведінкова емансипація підлітка в найбільшій мірою лякає і хвилює батьків і часто стає причиною конфліктів у родині.

Питання, що стосуються таких сфер життя як вибір друзів, партнерів, проведення вільного часу, плани на майбутнє, шкідливі звички, зовнішній вигляд, сексуальне життя, успішність у школі, витрачання грошей, виконання домашніх справ, сварки та напружені стосунки з дорослими – провокують багато конфліктів та непорозумінь між батьками та підлітками [3; 8].

Якщо у родині дисгармонія у відносинах, то це формує у дитини агресивність, ворожість, непостійність та асоціальний стиль поведінки. Стиль взаємин між батьками та підлітком [23] має величезний вплив на розвиток особистості. Якщо основні потреби дитини не задовільняють – це призводить до формування негативних рис. Задля того, щоб особистість підлітка розвивалася гармонійно, дуже важливо аби батьки були самі емоційно врівноваженими.

Якщо у дітей погані відносини з одним або обома батьками, якщо діти не відчують батьківської підтримки, вони, можливо, виявляться втягнутими у злочинну діяльність; такі діти, ймовірно, поведуться агресивно стосовно до своїх батьків [12].

Розглянемо як впливає на підлітка спілкування з однолітками [32]. Спілкування з ровесниками – важливе, бо під час такої комунікації підлітки дізнаються про безліч речей і говорять про те, що не розмовляють з батьками. Також, стосунки з однолітками відносяться до специфічного виду міжособистісних відносин. Такі стосунки формують необхідні навички соціальної взаємодії, командній роботі, вчать відстоювати свої думки та права.

Звичайно ж, спілкування з ровесниками [39] – побудова емоційного контакту. Задоволення потреби бути причетним до групи дає відчуття

благополуччя. Наприклад, переважну частину інформації з питань статі підліток одержує від однолітків, тому їх відсутність може затримати психосексуальний розвиток чи додати йому нездоровий характер.

Необхідно відзначити, що спілкування може сприяти реальному або ілюзорному посиленню «Я» підлітка через можливість самоствердження серед однолітків, досягнення і підтримки високого суспільного статусу [52]. Реальне посилення «Я» можливо у випадку, якщо у підлітка дійсно є досягнення в якій-небудь області - спорті, музиці і т.п., - які значимі в підлітковому середовищі. Іноді деяке посилення «Я» здійснюється не за рахунок реальних успіхів, а через відчуття належності до групи, що дозволяє підлітку відчувати сильне «Ми». Тому підлітки настільки гостро сприймають критику дорослих на адресу своєї компанії - це означає ослаблення їх власного «Я» [63]. Вони відчують тривогу за можливу втрату друзів, переживають, якщо дорослі при них надають ті чи інші виховні впливи.

Через велику зацікавленість у спілкуванні один з одним, підлітки уділяють мало уваги навчанню та домашнім справам. У відносинах з ровесниками, підлітки намагаються реалізувати свою особистість та зрозуміти свої можливості у комунікації. В той же час, до батьків підліток частіше, займає негативну позицію [59].

Таким чином, спілкування з однолітками сприяють формуванню самостійності, впевненості, еґо-ідентичності через надання підлітку можливості вибору зразків для ідентифікації, з одного боку, і посилення «Я» на основі самоствердження у підлітковому середовищі - з іншого. А також розширює самосвідомість.

Розглянемо вплив шкільного навчання і спілкування з вчителями на розвиток особистості підлітка [62]. Наразі підлітки прагнуть мати довірливі відносини із дорослими, в тому числі, із вчителями. Нажаль, ця потреба рідко буває задоволеною. Це призводить до тривожності, розвитку почуття невпевненості у собі, до складностей у стосунках та заважає самовизначенню. Якщо між підлітком та вчителями формується бар'єр, який потім проявляється

у підлітків у вигляді конфліктності, суперечках та негативному відношенні до дорослих [45; 67].

Розвиток особистості підлітка в системі навчання передбачає опору не тільки на вже сформовані сторони його особистості, а й на ті, які знаходяться ще в стадії дозрівання, на «зону найближчого розвитку» дитини. «Зона найближчого розвитку визначає завтрашній день дитини, динамічний стан його розвитку». Для підлітка «зона найближчого розвитку» - це співпраця з дорослим у просторі проблем самосвідомості, особистісної самоорганізації та саморегуляції, інтелектуальної й особистісної рефлексії. Саме в цей період формуються переконання і моральні цінності, життєві плани і перспективи, відбувається усвідомлення самого себе, своїх можливостей і здібностей, формуються загальні погляди на життя і на відносини між людьми, життя набуває сенсу [46].

Навчальна діяльність вважається сформованою, якщо вона збуджується прямими мотивами, а підліток може самостійно визначити навчальні завдання, вибрати раціональні прийоми і способи вирішення завдань, контролювати і оцінювати свою роботу. У цьому випадку реалізується потреба підлітка в самоствердженні. При несформованості в учнів навчальної діяльності можливий «відхід від школи». Потреба в самоствердженні не реалізується. Ефективність навчання підлітків підвищує цілеспрямоване формування мотивів. Поряд з пізнавальним інтересом велике значення має значущість знань для підлітка [1; 13; 15]. Важливо усвідомити, осмислити значення знань і для розвитку особистості, і для життя. Сформовані переконання підлітка і його інтереси сприяють підвищенню емоційного тону і активності навчання. Емоційне благополуччя підлітка забезпечується ситуацією успіху. У цьому випадку в підлітка підвищується самооцінка [14].

Наведені вище фактори являються факторами ризику, які можуть стати причинами шкільної неуспішності у підлітковому віці.

Також на формування особистості підлітка безумовно впливають біологічні фактори [50]. Біологічні фактори – початок статевого дозрівання, а

також пов'язані з ним бурхливий розвиток і перебудова всіх органів, тканин і систем організму ми визначаємо як умови, що є необхідними, але недостатніми для повноцінного психічного розвитку, а тільки які впливають на особливості його протікання у дітей підліткового віку.

Одним із важливих компонентів становлення особистості підлітка є самооцінка. Самооцінка у цьому віці стає дуже важливим мотивом. У зв'язку з тим, що підліток стає вибагливим до себе та прагне до самостійності та незалежності, він приділяє велику увагу своїй самооцінці. Підлітки починають приділяти багато уваги порівнянню себе з іншими і це впливає як на негативне самосприйняття, так і на позитивне [5; 24].

Радянський та російський психолог Д.Фельдштейн виділив такі стадії розвитку самооцінки підлітка [23]:

1 стадія (10-11 років) - підлітки підкреслюють свої недоліки, вони глибоко переживають невміння оцінити себе, переважає критичне ставлення до себе.

2 стадія (12-13 років) - актуалізується потреба в самоповазі, загальному позитивному ставленні до себе як до особистості.

3 стадія (14-15 років) - виникає "оперативна самооцінка", яка визначає ставлення підлітка до себе в теперішній час, підліток зіставляє свої властивості з нормами.

Основним критерієм за яким оцінюють себе підлітки – аспект взаємовідносин [13; 27]. Тобто уявлення про себе залежать від того, наскільки підліток залучений до різних видів діяльності та від того, які у нього відносини з однолітками та дорослими.

Отже, розглянемо основні фактори, які сприятливо впливають на розвиток особистості підлітка [10; 11]: гармонійність психофізичного дозрівання; позитивне ставлення до праці або окремих навчальних предметів; цілеспрямованість у позанавчальній діяльності; орієнтація на соціально позитивного лідера в середовищі однолітків, адекватність поведінки в школі та поза нею; корегованість окремих вікових реакцій поведінки; стійкість до несприятливих факторів впливу; невротичний, з внутрішніми конфліктними

переживаннями, а не психопатоподібний тип реагування на психотравмуючу ситуацію.

А які ж фактори є ризиковими [50]? Фактори ризику розвитку підлітків: збереження інфантильності суджень, залежність від ситуації, неспроможність вплинути на неї, слабкість реакції на осуд. Відсутність власних вольових установок, слабкість функції самоконтролю та саморегуляції; некорегованість поведінки, яка обумовлена поєднанням інфантильності з афективною збуджуваністю; підвищений інтерес до сексуальних проблем; переорієнтація інтересів на позашкільне оточення, прагнення до імітації асоціальних форм дорослого способу життя (ранні сексуальні ексцеси, вперте прагнення до паління, алкоголізації і т. ін.); несприятливі умови мікросередовища (сім'я, асоціальна поведінка) як основа реакції імітації або протесту; неадекватні умови навчання, які заважають засвоєнню програми [48].

1.3. Дитячо-батьківські відносини як чинник становлення особистості підлітка

Розглянемо особливості дитячо-батьківських відносин, які якісно впливають на становлення особистості підлітка [46]. Дані чинники наводить Філіп Райс [51], які були виділені різними психологами.

По-перше, важлива щира зацікавленість батьків та їх допомога. Коли підліток відчуває батьківську підтримку, то це породжує довірливі стосунки між батьками та підлітком. А в глобальному розумінні, батьківська підтримка спричиняє адекватну самооцінку у підлітків, сприяє успіхам у навчанні та гармонійному розвитку [41; 42]. Якщо батьківська підтримка відсутня або її замало, то це може привести до низької самооцінки, поганого навчання, імпульсивних вчинків та антигромадської поведінки.

По-друге, коли батьки здатні слухати, співпереживати та розуміти почуття підлітка, то це формує гармонійні відносини, а також відчуття безпеки та захищеності. Якщо батьки нездатні до емпатії та не намагаються зрозуміти

почуття та думки підлітка, то це призводить до розвитку байдужості до оточуючих у підлітка [3; 8; 9].

По-третє, якщо у дитячо-батьківських відносинах є емоційна близькість, розуміння та сприйняття кожного таким, яким він є, то це сприяє формуванню відкритості, довіри світу та здатності любити у підлітка. Якщо у дитячо-батьківських відносинах переважають емоційна байдужість, непорозуміння, ворожість, то це сприяє формуванню замкнутості та нездатності виразити свою любов до близьких [14; 15; 22].

По-четверте, якщо батьки відносяться до підлітка як до дорослої людини, яка вже може приймати певні рішення самостійно, то це сприяє розвитку індивідуальності, самостійності, впевненості у своїх рішеннях та сприяє міцному зв'язку між батьками та підлітком [24].

По-п'яте, коли батьки показують на власному прикладі позитивний результат, тим самим подаючи хороший приклад, то це стає гарним прикладом до наслідування. З таким прикладом, підлітки відчують впевненість у правильності своїх дій та комфортно у навколишньому світі.

По-шосте, якщо в сім'ї батьки не гнучкі у своїх поглядах щодо виховання, то це призводить до конфліктів, непорозумінь та зниженню самооцінки підлітка [22].

Отже, важливу та головну роль у дитячо-батьківських відносинах відіграє саме роль батьків. Те, як батьки ставляться до підлітка, скільки свободи вони дають, наскільки довіряють та проявляють любов та емпатію, настільки залежить гармонійний розвиток особистості підлітка.

Пропонуємо розглянути особливості дитячо-батьківських відносин, які негативно впливають на розвиток особистості підлітка. Нижче наведені типи запропоновані радянськими психологами Е. Соколовою та В. Століним [22]:

1. Коли мати відноситься до сина-підлітка як до такого, який «заміняє» чоловіка: вимога до турботи, бажання бут завжди поряд із сином та в курсі усіх подробиць його особистого життя, прагнення обмежити його контакти з ровесниками. Під час такого сценарію, часто син отримує статус

«глави сім'ї», де його бажання та рішення ставляться на п'єдестал, а чоловік виключений із стосунків.

2. Коли мати намагається утримати або прив'язати підлітка до себе, що йде паралельно з гіперопікою, то це може позбавити у майбутньому підлітка самостійності. Під час такого сценарію підліток знаходиться під сильним контролем і дуже обмежується з боку батьків.

3. Коли батьки в «методах виховання» спеціально позбавляють підлітка своєї любові, шляхом ігнорування, коли їх не задовольняє поведінка підлітка. В той же час, батьки не виражають прямо своє невдоволення поведінкою, а просто вдаються до маніпуляцій. В результаті такої поведінки батьків, у гипертивного підлітка виникають відчуття безпорадності, люття, спалахи агресії, бо таким чином підліток намагається продемонструвати, що він існує, він тут. Якщо підліток сензитивний, то він починає відчувати себе непотрібним та самотнім. І для того, щоб привернути увагу батьків, підліток починає обмежувати свою індивідуальність та стає слухняним (на деякий час).

4. Коли батьки заради «виховних методів» намагаються це зробити за допомогою почуття провини у підлітка, то в результаті підліток не стає самостійним, постійно поводить себе скуто та вважає себе винуватим і схильний до залежних стосунків.

Одним із важливих компонентів становлення особистості підлітка є самооцінка. Самооцінка підлітка дуже залежить від того, які у нього відносини з дорослими та яка атмосфера у сім'ї.

Варто зазначити, що на формування самооцінки впливають такі чинники [24]:

1. реальні досягнення в навчанні та позашкільній діяльності;
2. статус підлітка серед однолітків;
3. сім'я (умови життя в родині, ставлення батьків до інтересів підлітка);
4. мотиваційно-сміслова сфера особистості (цілі, потреби, інтереси);
5. зовнішні дані (привабливість, фізичний розвиток).

Самооцінку ще з раннього дитинства формує батьківське виховання. Якщо у підлітка низька самооцінка, то це стане на заваді до саморозкриття та прояву себе у світі. Самооцінка має величезне значення в юності, так як вона включає в себе: вміння оцінити свої сили і можливості, поставитися до себе критично.

Дослідник В.Ф. Сафін [40] наголошує, що самооцінка підлітків починає визначатися вимогами ровесників і референтної групи. Вона базується на аналізі власних дій, вчинків у порівнянні себе з іншими, з прийнятими в групі ровесників еталонами. З метою збереження самооцінки підлітки вдаються до захисних механізмів [33; 36].

Сприйнятлива, уважна, любляча поведінка батьків у стосунках з підлітком породжує позитивне самосприйняття, а несприйнятлива, неповажна, байдужа поведінка веде до несприйняття самого себе, переживання своєї малоцінності і непотрібності. В результаті у підлітка формуються певні установки як до себе, так і до інших людей [36].

Цікаво, що, починаючи з підліткового віку, загальна самооцінка дівчат набуває дещо нижчої структури, порівняно з самооцінкою хлопців: у дівчат самооцінка щільно пов'язана з оцінкою своєї зовнішності і привабливості, хлопчики частіше оцінюють себе не стільки з боку привабливості, скільки з точки зору фізичних можливостей: наскільки вони розвинені, спритні і сильні.

Згідно з дослідженнями І. Кона та Ю. Орлова [30], позитивна самооцінка властива меншій частині сучасних підлітків, частіше зустрічається суперечлива самооцінка.

Якщо батьки постійно дорікають, пригнічують, сварять підлітка та змушують робити те, що не під силу підлітку, то такі підлітки будуть незадоволені собою та з заниженою самооцінкою. У той же момент, якщо підлітка постійно перехвалювати, оберігати від усього, винагороджувати за дрібні справи, то у такого підлітка буде нереалістично завищена самооцінка [11]. Слідую висновок, що для формування здорової самооцінки, повинно бути усе в міру; і покарання, і заохочення.

Якщо у сім'ї будуть повага та взаєморозуміння, довіра та відношення до помилок як до досвіду, то підліток, який зростає у такій сім'ї буде зі здоровою самооцінкою.

Фактори дитячо-батьківських відносин, які впливають на становлення здорової та адекватної самооцінки у підлітка [14; 34; 59]:

1. Дисципліна та теплі стосунки формують відчуття безпеки та позитивного ставлення до себе.
2. Якщо підліток через якісь причини не може зробити те, що вимагають батьки, то йому допомагають, а не сварять та критикують.
3. Батьки намагаються завжди підтримати підлітка.
4. Батьки надають право підлітку самостійно приймати рішення, але можуть дати пораду.
5. Підліток має певну свободу у діях, а батьки підтримують його прагнення до самостійності.

Розглянемо чинники дитячо-батьківських відносин, які впливають на становлення заниженої самооцінки у підлітка [59]:

1. Якщо батьки непослідовні у своїх діях та вимогах до підлітка.
2. Якщо батьки багато чого забороняють підліткам та не пояснюють причин.
3. Якщо батьки багато та без підстав критикують та вимагають чогось неможливого.
4. Якщо батьки не надають підтримки та не допомагають підлітку вирішити якісь проблеми, то він починає думати, що з ним щось не так.
5. Коли батьки приймають усі рішення за підлітка.
6. Якщо батьки давлять на підлітка своїм авторитетом.
7. Коли батьки постійно порівнюють підлітка з однолітками або з самими собою у підлітковому віці і вказують на те, що інші краще.

Велике значення в становленні самооцінки має стиль сімейного виховання, прийняті в сім'ї цінності, цей фактор ми розглянемо детальніше у наступних пунктах [60].

Отже, розглянувши вище наведенні чинники дитячо-батьківських відносин, що впливають на становлення особистості підлітка, можна зробити висновок, що поведінка та ставлення батьків грають головну роль у розвитку особистості підлітка.

1.3.1. Особливості дитячо-батьківських відносин в підлітковому віці

Підлітковий вік – період, коли всіх членів сім'ї перевіряють на рівень зрілості: особистісної, соціальної та сімейної. Для цього періоду характерні конфлікти та кризи у відносинах між батьками та підлітком.

У пубертатному періоді відбувається емоційне відділення підлітка від батьків, протести та певне протистояння. Підлітки зазвичай починають грубіянити, сперечатися та критикувати дорослих [12; 13].

У даний період дитячо-батьківські відносини наповнені протиріччями: з одного боку – підліток потребує любові, уваги та підтримки від батьків, а з іншого – прагне до свободи від опіки та контролю. А ще, підліток прагне до рівноправних відносин з батьками, аби його визнали дорослим.

Психологи Ф. Райс та К. Долджин [40] виділили такі особливості сімейних взаємовідносин, що необхідні для нормального розвитку підлітка: зацікавленість батьків, вміння слухати та розуміти свою дитину, визнання та схвалення з боку батьків, прийняття підлітка таким, яким він є, а також прояв любові.

Одним з основних факторів, що формують характер дитини та особливості її поведінки у підлітковому віці, є статусно-рольова структура взаємовідносин - роль батька та матері [11]. Традиційно вважається, що основна роль у процесі формування базових рис особистості дитини належить матері. Однак у підлітковому віці батько є соціальною фігурою, що сприяє відокремленню дитини від матері та формуванню її самостійності.

У дослідженні М. Фрізена та А. Яніка [10], присвяченому особистісній автономії старших підлітків, було встановлено, що ключовими параметрами суб'єктивної оцінки підлітками взаємин із батьками за її загальної позитивності виступають рівноправність, прийняття та взаємоповага, а за її відносної негативності – розуміння.

Відкритість у взаємодії виступає головною умовою налагодження продуктивних відносин між батьками та підлітками та становлення особистісної автономії. Зазначається, що старших підлітків із позитивною суб'єктивною оцінкою взаємовідносин із батьками більш виражені такі ресурси становлення особистісної автономії, як суверенність психологічного простору та опора на себе у процесі життєдіяльності [1; 5; 6]. У підлітків з більш негативною суб'єктивною оцінкою відносин із батьками спостерігається дефіцит прийняття з їхнього боку, менш сформована особистісна автономія та скорочення меж психологічного простору. Таким чином, за результатами дослідження зроблено висновок про те, що прийняття та повага з боку батьків є важливою умовою формування позитивного самовідношення підлітка, опори на себе та особистісної автономії.

Якщо дитячо-батьківські відносини погіршуються, то це породжує широке коло психологічних проблем, які значною мірою деформують процес формування особистості, соціальну адаптацію підлітка і, загалом, його психологічний добробут у подальшому житті. До неповного списку таких проблем слід включити особисту безпорадність, депресію, самотність, різні форми віктимної (наприклад, податливість булінгу) та аутоагресивної поведінки [8].

Варто звернути увагу, що булінг тісно пов'язаний із сімейними відносинами. Н. Бобровнікова [16] розглядає взаємовідносини підлітків та батьків як соціально-особистісний ресурс та основу профілактики булінгу. У ході статистичного аналізу даних було виявлено, що за адекватних дитячо-батьківських відносин формується середній рівень агресивності, а також середній або високий рівні інтелектуальних здібностей.

Батьки, що високо оцінюють здібності підлітка, заохочують його ініціативність, формують заперечення проявів агресивності, що у свою чергу може призвести до формування позиції «жертви», але також є залежність високої кооперації з високим рівнем агресивності, що може призвести до формування позиції «агресора». Таким чином, підлітки, яких надмірно високо оцінюють батьки, можуть виступати і ініціаторами агресії або навпаки провокувати. І високий, і низький рівні авторитарної гіперсоціалізації позитивно формування середнього рівня академічних здібностей підлітків, а переконаність батьків у неспроможності і нетямущості підлітка формує низькі інтелектуальні здібності, що у своє чергу може сприяти формуванню високої агресивності [24].

Звичайно, перелічені вище фактори не повною мірою відображають спектр проблем, основним джерелом яких виступають несприятливі взаємини батьків із дітьми підліткового віку.

Пропонуємо ознайомитися з рекомендаціями задля гармонійних відносин з підлітками [28; 30]:

1. Варто дозволяти підлітку дружити з тими, з ким він хоче. Заборони призведуть до протистояння.
2. У адекватних рамках треба надавати свободу підлітку в тих питаннях, в яких він потребує: інтереси, право на власну думку.
3. Будь-які обмеження повинні бути чіткими та зрозумілими.
4. Батькам варто бути в курсі з ким спілкується їхня дитина, куди ходить та що робить.
5. Якщо батьки не поділяють погляди підлітка, то не варто засуджувати або переконувати у зворотному.
6. Батькам потрібно завжди намагатися зрозуміти причину будь-яких вчинків підлітка.
7. До підлітків варто ставитися з повагою та розумінням.

Майже в кожній сім'ї, де зростає підліток виникають конфлікти та непорозуміння, бо часто батьки не розуміють, що підлітки вже не діти і з ними треба спілкуватися інакше.

1.3.2. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка

Діана Бомрінд виділила три стилі батьківського виховання, які складаються з таких елементів: зрілість вимог, контроль, комунікативність і емоційна близькість [19]. Е. Маккобі і Д. Мартін доповнили та трохи змінили класифікацію Д. Бомрінд. Вони виділили два основних виміри взаємодії в сім'ї: рівень контролю або вимог і параметр прийняття або відкидання [27; 37; 46].

За основу для теоретичного дослідження ми використали класифікацію стилів сімейного виховання за Е. Маккобі та Д. Мартіна: демократичний, авторитарний, ліберальний, та індіферентний. Розглянемо кожен із стилів детальніше та визначимо вплив кожного на становлення особистості підлітка [57; 9; 22].

Демократичний стиль (високий рівень контролю та теплі стосунки) є самим дисциплінованим типом виховання. Батьки прислухаються до бажань дитини, окреслюють межі дозволеного та забороненого для підлітка. Також завжди обґрунтовують причини свої вимог. Дитина займає активну роль у родині, а також батьки заохочують її самостійність.

Якщо підлітка виховували демократичні батьки, то в нього здорова самооцінка, високий рівень відповідальності та самостійності. У такого підлітка теплі стосунки з батьками та гарні з соціумом, а також він розуміє свої бажання [19].

Ми вважаємо, що демократичний стиль виховання є найбільш ефективним та екологічним по відношенню до дитини. Діти таких батьків, добре адаптовані та упевнені у собі.

Авторитарний стиль виховання передбачає високий рівень контролю та холодні стосунки. Авторитарні батьки занадто контролюючі та виховують дитину у страху: орієнтовані на покарання, а не заохочення. Такі батьки прагнуть контролювати усі сфери життя дитини. Авторитарні батьки не обов'язково деспоти, вони можуть бути люблячими, але все одно дуже контролюючі.

Діти, які виховані у авторитарному стилі - дратівливі, з низькою самооцінкою та нерішучі. Підлітки вразливі, не довіряють людям, ображають слабших та підкорюються більш владним людям. На наш погляд, даний стиль виховання є руйнівним для особистості підлітка, який пригнічує та дезорієнтує.

Ліберальний стиль виховання (низький рівень контролю, теплі стосунки). Ліберальні батьки занадто догоджають своїй дитині та дають свободу у всьому. У такій сім'ї дитина належить сама собі та їм не вистачає уваги з боку батьків.

Підлітки, які виховувались у ліберальному стилі неслухняні. Часто імпульсивні та не мають меж. Вони відчують внутрішню порожнечу та схильні приєднуватися до асоціальних компаній.

Ми вважаємо, що такий стиль виховання є недостатнім для повноцінного становлення особистості підлітка, бо надмірна свобода призводить до інфантильності та безвідповідальності.

Індиферентний стиль виховання передбачає низький рівень контролю та холодні стосунки. Індиферентні батьки майже не приймають участь в житті дитини, не цікавляться потребами та бажаннями дитини. Такі батьки байдужі, зайняті тільки своїми справами та не встановлюють межі для виховання дітей.

Підлітки, які виховувались у індиферентній сім'ї схильні до залежностей: хімічних та нехімічних, а також у зоні ризику стати злочинцями або гвалтівниками. Вони стають некерованими, агресивними та замкненими. З такими людьми важко будувати теплі та значимі стосунки.

На наш погляд, це найгірший стиль виховання з усіх, бо діти ростуть «як трава». Батьки не беруть участі у вихованні та житті дитини [19].

З часом були виділені інші характерні стилі сімейного виховання – хаотичний та гіперопіка.

Хаотичний стиль виховання передбачає відсутність єдиного системного підходу до виховання: немає виражених, певних вимог до дитини або безліч суперечностей серед виховних методів.

Підлітки, які виховувались у хаотичній сім'ї потребують стабільності та чітких орієнтирів в навколишньому світі. Через непередбачуваність дій батьків, підліток не відчуває себе в безпеці, тривожний, невпевнений, імпульсивний та дещо соціально дезадаптований. У підлітків не формується самоконтроль та почуття відповідальності, а також є незрілість суджень та поглядів, занижена самооцінка.

Гіперопікуючий стиль виховання передбачає сильний контроль з боку батьків, обмеження самостійності підлітка, занадто високу турботу та стеження за поведінкою підлітка.

Підлітки, які виховувались у гіперопіці, прагнуть бути завжди дитиною та уникають вирішення проблем, дещо інфантильні. Гіперопікуючий стиль виховання призводить до перебільшення власної значущості у підлітка та в той же час формує у нього високий рівень тривожності та безпорадності.

Ми впевнені, що стиль батьківського виховання безпосередньо впливає на розвиток особистості підлітка. Найсприятливіший стиль виховання – демократичний. В такій сім'ї теплі стосунки, у підлітка здорова самооцінка та високий рівень відповідальності та самостійності. Найгірші умови для дитини у індиферентній сім'ї, де батьками байдуже на дитину. Діти, виховані індиферентними батьками, часто стають алкоголіками, наркоманами, гвалтівниками або злочинцями.

1.3.3. Вплив дитячо-батьківських відносин на розвиток уявлень підлітка про самого себе

Дитячо-батьківські відносини – один з найголовніших чинників формування уявлень підлітка про самого себе. Те, як відносяться та як оцінюють дитину, а потім підлітка – формується самооцінка, образ «Я», самоцінність та самовідношення [45].

Саме у підлітковий вік відбувається важливий етап формування самосвідомості особистості. Основне новоутворення підліткового віку – формування та розвиток «Я-концепції» або «Я-образу». На думку вчених [21] психологів (А. Варга, Е. Ейдеміллер та інших), задля того, аби уявлення підлітка про самого себе були адекватними та позитивними – потрібні довірливі та теплі стосунки з батьками. Також важливо, щоб батьки надавали право вибору та відносну автономію підлітку. Якщо у сім'ї переважають покарання як метод контролю, зневага, непослідовні вимоги та відсутній емоційний контакт, то підлітки схильні до низької самооцінки, почуття непотрібності та майже не активні в соціальних контактах [18].

Діти – це чистий лист, коли вони з'являються на світ та до моменту вступу у дитячий садок, школу – основний та сильний вплив на них мають саме батьки або значимі дорослі. Тому ставлення батьків та стиль виховання впливає дуже сильно на становлення самооцінки та формування образу «Я» [35].

Батьківський вплив проявляється у рівні вимог, емоційній близькості та відношенню до підлітка. У таких сім'ях, де батьки поважають, приймають підлітка та формують дружні відносини – панують сприятливі умови для розвитку особистості, в тому числі формування уявлень підлітка про самого себе [11]. У цих сім'ях, у підлітка формується адекватна система уявлень про самого себе, він знає чого хоче, свої сильні та слабкі сторони та чого він хоче досягти у майбутньому.

А у сім'ях, де батьки висувають неадекватні вимоги, постійно карають, контролюють, або досить холодно та байдуже відносяться до підлітка –

підлітки мають проблеми та порушення у формуванні уявлень про самого себе [5; 9]. Підлітки з таких сімей ставлять завищенні вимоги до себе до яких ніколи не дійдуть, почувають себе негідними, постійно винними та невдоволеними.

Ми вважаємо, що проблема сучасних батьків у вихованні – вони ставляться до своїх дітей як до неповноцінного члена суспільства та впевнені, що дорослі варті переваги над ними. Таке ставлення блокує формування близьких відносин, відповідно це впливає на стиль виховання та те, які уявлення сформується у підлітка про самого себе. Ми впевнені, що як мінімум, майбутнім та вже діючим батькам, варто оволодіти знаннями щодо вікової психології, норми та патології розвитку дитини, а також вивчати інформацію щодо комунікації з дитиною у різному віці [10].

Якщо батьки недостатньо чутні до своєї дитини та її потреб – це сприяє розвитку почуття «вивченої безпорадності» у майбутньому. А згодом це призводить до апатії, відсутності ініціативи та цікавості, бажанню уникати нових ситуацій, особливо стресових, а також нових контактів [8; 12]. Якщо батьки виявляють занадто завищенні вимоги до підлітка, то це формує тривожність у дитини. Такі батьки створюють патологічну ситуацію постійної невдачі та не бачать реальних успіхів дитини. Постійні та завищенні вимоги з боку батьків сприяють появі страхів та тривог, а згодом це формує низьку самооцінку, агресивність та невміння спілкуватися з людьми різного віку.

Російський педагог, біолог та антрополог Петро Лесгафт [45] виділив шість позицій батьків щодо дітей, які впливають на поведінку та самовідношення підлітка:

1. Якщо батьки не звертають уваги на дітей або не приділяють їй достатньо, принижують та ігнорують своїх дітей. У таких сім'ях часто виростають діти, які брешуть, лицемірні та може бути певна затримка розумового розвитку або невисокий інтелект.

2. Якщо батьки завжди захоплюються своїми дітьми та вважають їх успішними та зразковими, то велика ймовірність, що діти виростуть егоїстичними, зверхніми та занадто самовпевненими.

3. Якщо у сім'ї панують гармонійні, теплі відносини, які базуються на повазі та любові, то діти виростуть добросердечними, будуть прагнути до нових знань та глибоко мислити.

4. Якщо батьки завжди незадоволені своєю дитиною, критикують її та засуджують, то дитина виросте емоційно нестійкою та дратівливою.

5. Якщо батьки занадто оберігають та балують свою дитину, то такі діти виростають соціально незрілими та лінивими.

6. Якщо у батьків фінансові труднощі, які впливають на їхні рішення, ставлення до дитини, то їхні діти виростуть скромними, достатньо спокійними та з песимістичним відношенням до світу.

Враховуючи усе вищесказане можна зробити висновки, що розвиток уявлень про самого себе у людини формується ще з раннього дитинства. Якщо батьки створюють недосяжний ідеальний образ, якому повинена відповідати їхня дитина, то коли вона не відповідає таким, вони дорікають їй за це, не помічають її успіхів та сильних сторін та дорікають за те, що дитина не відповідає їхніми ідеалам. Саме тому, аби у дитини не формувалася низька самооцінка і вона не відчувала себе невдахою – не треба будувати нереалістичні очікування та вимагати, щоб дитина їм відповідала.

Хвалити та критикувати треба адекватно: не треба за все підряд хвалити та критикувати. Завжди є за що похвалити, а критикувати треба поведінку, а не саму дитину [23; 60].

Варто зазначити, що у сім'ях де двоє або більше дітей, не варто їх порівнювати або ставити одного вище за іншого. Такі порівняння викликають почуття бездарності, заздрість та сумніви у батьківській любові, а також неприязнь до того, з ким порівнюють [63].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВПЛИВУ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

2.1. Методи і методики дослідження

Сім'я – перше та головне джерело розвитку особистості. Те, який стиль виховання притаманний батькам, позначається на формуванні у дитини самооцінки. Рівень моральної культури батьків, їх життєві плани і прагнення, досвід соціального спілкування старших, сімейні традиції, атмосфера у батьківському домі часто має вирішальне значення в розвитку особистості дитини [41].

У підлітковий період дитячо-батьківські відносини наповнені протиріччями: з одного боку – підліток потребує любові, уваги та підтримки від батьків, а з іншого – прагне до свободи від опіки та контролю. А ще, підліток прагне до рівноправних відносин з батьками, аби його визнали дорослим [39].

Питання батьківського виховання все більше й більше привертає до себе увагу вчених та практичних психологів і психотерапевтів в Україні та залишається відкритим, саме тому ми вирішили дослідити це питання [33; 38].

Задля проведення емпіричного дослідження впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітків було проведено такі етапи:

1. Підготовчий.
2. Якісна та кількісна обробка проведеного емпіричного дослідження особливостей впливу дитячо-батьківських відносин на становлення самооцінки підлітка.
3. Інтерпретація даних та визначення висновків.

Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс загальновідомих теоретичних і експериментальних методів: аналіз, порівняння, узагальнення філософської та психологічної літератури, систематизація з

метою концептуалізації основних положень дослідження; анкетування, тестування та статистичні методи обробки експериментальних даних.

Дослідження проводилось на базі Вільнянської гімназії «Світоч» Вільнянської міської ради у місті Вільнянськ. До дослідження було залучено 25 родин (47 батьків) та 25 їх дітей, віком 14 - 17 років.

Нами було проведено комплексне дослідження з використанням трьох методик [47], згідно яких ми зробили оцінку співвідношення сімейного стилю виховання з рівнем самооцінки підлітка.

Нагадаємо, що гіпотеза дослідження ґрунтувалася на припущенні, що демократичний стиль сімейного виховання сприяє розвитку високої самооцінки та гармонічному формуванню особистості підлітка, а індиферентний стиль виховання формує низьку самооцінку підлітка та негативно впливає на формування особистості.

Вивчивши різні методики [47], які доречні для емпіричного дослідження впливу дитячо-батьківських відносин на становлення особистості підлітків, ми сформували діагностичний комплекс дослідження. Цей комплекс включає у себе одну методику для батьків та дві для підлітків: для батьків: опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова (Додаток А), а для підлітків: тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. Овчарової (Додаток Б) та методика вивчення рівня самооцінки (Додаток В).

1. Опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова [47].

За допомогою даного тесту можна визначити притаманний стиль сімейного виховання. Цей тест пропонувався батькам. У тесті 10 питань з чотирьох варіантами відповідей: а, б, в, г. Відповідаючи на кожне питання, батькам потрібно було обрати той варіант, який найбільше притаманний їм під час взаємодії з підлітком.

Підраховуючи результати тесту, треба враховувати переважаючий тип відповідей: чим більше перевага одного зі стилів сімейного виховання у бланку підрахунку відповідей, тим більше виражений у сім'ї певний стиль виховання:

- демократичний стиль виховання;
- авторитарний стиль виховання;
- ліберальний стиль виховання;
- індіферентний стиль виховання.

Демократичний стиль виховання притаманний тим батькам, які розуміють значущість своєї ролі у формування особистості підлітка, але в той же час, визнають право дитини на саморозвиток, дають право вибору та автономії. Такі батьки заохочують відповідальність та самостійність підлітків, встановлюють певні правила, яких дотримуються вони самі та їх діти. Підлітки в праві приймати участь у вирішенні важливих сімейних питань, вислуховують та обговорюють думку та поради батьків. Демократичні батьки допомагають своїм дітям у вирішенні проблем, чуйно та поважно ставлячись до їх прохань. Даний стиль сімейного виховання формує правильну та відповідальну поведінку в соціумі, а також високу самооцінку.

Для авторитарного стилю виховання характерні категоричні вимоги до дитини та чітке розуміння якою повинна вирости ваша дитина. Авторитарні батьки намагаються завжди тримати все під контролем, обмежують самостійність та не пояснюють своїх вимог. У авторитарній сім'ї, підлітки стають невпевненими в собі, конфліктують з батьками та не намагаються вирішити якісь питання самостійно. У підлітків в таких сім'ях формуються почуття провини або страху перед покаранням, але коли загрози покарання немає – поведінка підлітка може стати антисуспільною. Підлітки у такій сім'ї схильні мати низький рівень самооцінки.

Ліберальні батьки високо цінують свою дитину та пробачають їй усе. У ліберальній сім'ї майже відсутні заборони та обмеження, батьки обирають довіряти своїй дитині. Але даний стиль сімейного виховання формує у підлітка ворожість до тих, хто не потурає їм, вони не здатні враховувати інтереси інших

та майже завжди з неадекватно завищеною самооцінкою. Підлітки, які виховуються у ліберальних батьків схильні відчувати невпевненість та страх.

Індиферентні сім'ї схильні до байдужості. Виховання не є важливим питанням, так як таким батькам достатньо своїх турбот. Свої проблеми підлітку доводиться вирішувати самостійно, так як він знає, що не може розраховувати на підтримку з боку батьків. Підлітки, які виховувалися у індиферентній сім'ї, частіше за все, мають низьку самооцінку.

Якщо серед відповідей не було виявлено переваги однієї категорії, то скоріш за все, у батьків переважає суперечливий стиль виховання. У такому стилі відсутні принципи, а поведінка батьків диктується миттєвим настроєм. Таким батькам варто зрозуміти, якою вони хочуть бачити свою дитину, а також себе як батьків.

2. Тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. Овчарової [47].

Даний тест призначений для підлітків. Цей тест для того, аби виявити рівень самооцінки. Школярам пропонувалося відповісти на 16 питань. У кожному з цих питань є 3 варіанти відповіді: «так», «ні» або «важко сказати». Останній слід вибирати тільки в крайніх випадках. За кожен позитивну відповідь присуджується 2 бали, а за відповідь «важко сказати» - 1 бал. В разі заперечення будь-якого з тверджень підліток не отримує за нього жодного балу.

Підсумкова сума отриманих балів допоможе визначити результат:

24-32 бали - високий рівень самооцінки;

12-24 бали – середній рівень самооцінки;

0-12 балів – низький рівень самооцінки.

З дітьми, які отримали в результаті проходження тесту «низький» результат, повинен обов'язково попрацювати шкільний психолог, щоб занижена самооцінка не вплинула на подальше життя підлітка.

3. Методика «Вивчення рівня самооцінки» [47].

Даний тест призначений для підлітків. Школярам було запропоновано 32 судження, відповідаючи на кожен з яких було п'ять варіантів відповідей. Кожна

відповідь має свій бал за схемою: «дуже часто» - 4, «часто» - 3, «іноді» - 2, «рідко» - 1, «ніколи» - 0.

Для виявлення рівня самооцінки необхідно було підсумувати бали за всіма 32 судженнями:

Від 0 до 25 - свідчить про високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження і рідко піддає сумніву власні дії.

Від 26 до 45 - свідчить про середній рівень самооцінки, коли людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» й лише іноді намагається підлаштуватися під думку інших.

Від 46 до 128 - вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина болісно сприймає критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди зважати на думку інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Під час реалізації емпіричного дослідження було використано комплекс теоретичних і експериментальних методів: аналіз, порівняння, узагальнення філософської та психологічної літератури, систематизація з метою концептуалізації основних положень дослідження; анкетування, тестування та статистичні методи обробки експериментальних даних.

Кожному учаснику: батькам та їх дітям була викладена тема й ціль дослідження, опис та інструкція тестових методик [47], а також надано досить часу для відповідей.

Обробка отриманих результатів відбувалася вручну за допомогою математичних підрахунків та графічного подання результатів у програмі Word.

У наступному підрозділі представлені результати емпіричного дослідження за даними вищевказаних методик.

2.2. Результати емпіричного дослідження

Основним психодіагностичним інструментарієм дослідження стилю батьківського виховання став опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова. У тесті було 10 запитань та чотири можливих варіанти стилів батьківського виховання: демократичний, авторитарний, ліберальний та індіферентний.

Як було зазначено раніше, у дослідженні брали участь 25 родин (47 батьків та 25 їх дітей). Для захисту персональних даних та зручності обробки результатів дослідження кожна родина отримала свій номер (від 1 до 25), а кожен підліток мав відповідний номер до своєї родини (від 1 до 25).

Зробивши опитування батьків, ми прийняли обробляти результати. Згідно результатам, ми отримали такі цифри: демократичного стилю виховання дотримуються дванадцять родин, авторитарного – дві, ліберального – шість, а індіферентного – п'ять.

Як ми бачимо, більшість батьків використовують демократичні методи виховання: підтримують свою дитину, мають достатній рівень близькості та дають підлітку адекватний рівень автономії. Демократичний стиль сімейного виховання сприяє гармонійному формуванню особистості підлітка, а також сприяє розвитку комунікативних навичок та досвіду прийняття самостійних рішень. Нас дуже потішив той факт, що більшість родин схильні до демократичного стилю виховання, так як, ми вважаємо, що саме цей стиль найбільш позитивно впливає на розвиток дитини.

Друге місце припадає на ліберальний стиль сімейного виховання. Це свідчить про те, що велика кількість родин дотримується достатньо вільних поглядів щодо виховання та відносин з дитиною. Ліберальні батьки схильні дозволяти все і навіть більше, це не зовсім добре. Підлітки хоч і прагнуть бути дорослими, але все ж таки, це не так, і багато свободи їм не по силам. Ми можемо припустити, що діти ліберальних батьків поводять себе дуже розкуто у

школі та серед ровесників, не поважно відносяться до вчителів, а також вважають, що світ обертається навколо них.

Третє місце, але з дуже маленьким розривом (1 родина) посідає індиферентний стиль сімейного виховання. Даного стилю у вихованні дотримується п'ять родин з тих, які приймали участь у нашому експерименті. Індиферентним батькам просто кажучи, байдуже на своїх дітей, вони ростуть самі по собі. Такі батьки можуть задовільняти базові потреби дитини, і це у кращому випадку. Деякі діти індиферентних батьків можуть рости «як трава». Особисто нас засмучує той факт, що діти можуть жити у таких сім'ях.

Останнє місце посідає авторитарний стиль сімейного виховання. Усього дві родини дотримуються даного стилю виховання. Нас дуже тішить, що авторитарних родин виявилось небагато у порівнянні з іншими, але все ж таки, гірко від того, що такі є. Авторитарні батьки все вирішують за свою дитину та тримають її під контролем. Це наче клітка. Діти авторитарних батьків часто невпевнені в собі та не здатні приймати самостійно рішення, та частіш за все, вони навіть, не знають чого хочуть.

Таким чином, можна зробити висновок, що більшість родин схильні до демократичного стилю виховання і цей факт нас дуже тішить. Друге місце майже ділять родини з ліберальним та індиферентним стилями виховання. Обидва ці стилі ми вважаємо деструктивними та не ефективними. Останнє місце посідає авторитарний стиль сімейного виховання – його дотримуються дві родини.

Отже, отримані дані дослідження стилів сімейного виховання представлені в таблиці 2.1.

Результати дослідження стилю батьківського виховання за допомогою опитувальника «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова

Показник	Кількість родин	%
1	2	3
Демократичний стиль виховання	12	48
Авторитарний стиль виховання	2	8
Ліберальний стиль виховання	6	24
Індиферентний стиль виховання	5	20

Пропонуємо графічно розглянути результати опитування батьків, які представлені на рис. 2.1. Аби можна було наглядно побачити результати, ми їх оформили у діаграму. Дослідивши результати опитування 25 родин, ми побачили, що:

- демократичного стилю сімейного виховання дотримуються 48% родин;
- авторитарного стилю сімейного виховання дотримуються 8% родин;
- ліберального стилю сімейного виховання дотримуються 24% родин;
- індиферентного стилю сімейного виховання дотримуються 20% родин.

Згідно з цими результатами, ми можемо зробити висновок, що більшість родин дотримуються адекватних методів виховання, а підлітки, які

виховуються в таких родинах мають близькі стосунки зі своїми батьками, до яких можна звернутися за порадою та бути в безпеці. Але немало родин у сукупності, які дотримуються негативних стратегій виховання: ліберальний та індиферентний стилі сімейного виховання.

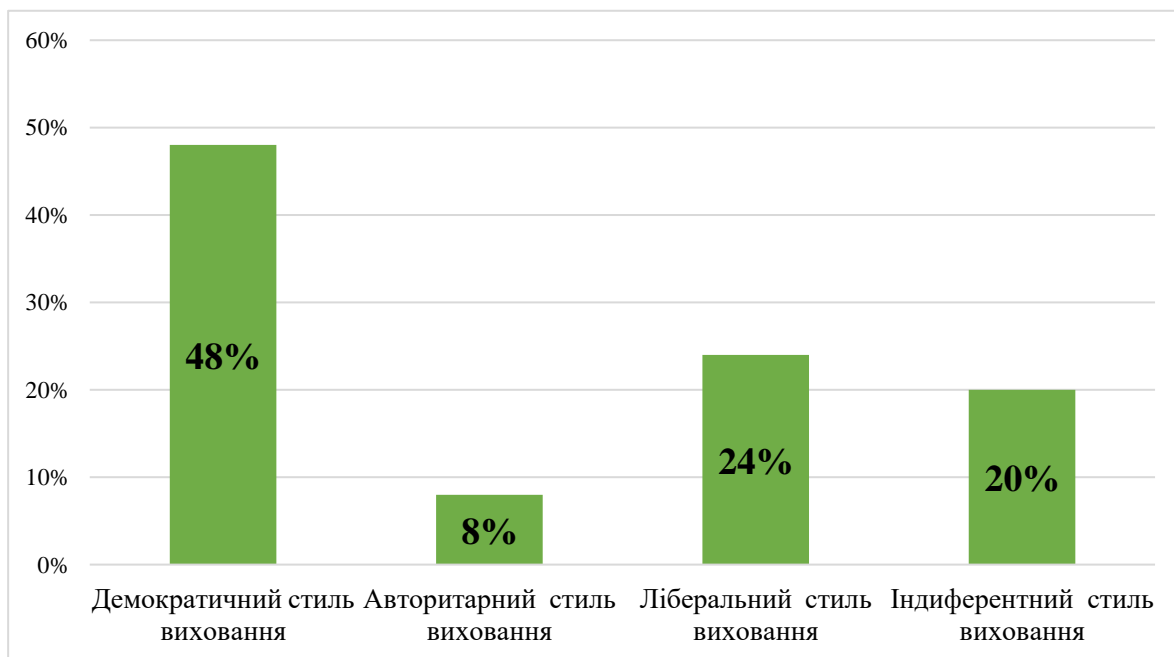

Рис. 2.1. Результати дослідження стилю батьківського виховання за допомогою опитувальника «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова

Наступним кроком нашого дослідження було опитування підлітків. Ми використали дві методики, за допомогою яких можна виявити рівень самооцінки. Згідно нашої гіпотези, ми вбачаємо прямий зв'язок між стилем сімейного виховання і його впливом на особистість підлітка, а особливо на самооцінку.

Дослідивши відповіді 25 підлітків, ми отримали результати рівнів самооцінки (табл. 2.2.). Згідно результатам, більшість підлітків, які приймали участь у експерименті, мають високий рівень самооцінки - тринадцять. Високий рівень самооцінки свідчить про те, що підліток відчуває себе впевненим, має свою точку зору та не залежить від думки інших, а також володіє добрими навичками комунікації. Підлітки, з високим рівнем

самооцінки, не бояться робити помилок та проявлятися. Такі підлітки довіряють світові, хочуть спробувати себе у різних справах та активно шукають себе. Нас дуже порадував той факт, що більшість підлітків мають високий рівень самооцінки, це свідчить про прийняття себе та любов до себе.

На другому місці, підлітки з низьким рівнем самооцінки – сім. Низький рівень самооцінки сприяє невпевненості у собі, замкнутості та страху зробити помилку. Підлітки з низькою самооцінкою тривожні, боязливі, мало пробують щось нове, бо є страх, що не вийде, або думки, що вони цього не варті. Підлітки з низькою самооцінкою вважають, що інші краще за них, можуть заздрити та дуже мрійливі.

На останньому місці, підлітки з середнім рівнем самооцінки – п'ять. Середній рівень самооцінки – не поганий показник. Підлітки, з середнім рівнем самооцінки досить впевнені у собі, але бувають моменти, або ситуації, коли ця впевненість може знизитися, але навпаки, піднятися. Такі перепади говорять про те, що середній рівень самооцінки не дуже стабільний. Такі підлітки знають, що варті кращого, але не завжди в це вірять. Підлітки з середнім рівнем самооцінки схильні сумніватися у прийнятих рішеннях, а також час від часу занепокоєнні думкою оточуючих.

Таблиця 2.2

Результати дослідження рівня самооцінки підлітків за методикою Р.

Овчарової

Показник	Кількість осіб	%
1	2	3
Високий рівень самооцінки	13	52

Середній рівень самооцінки	5	20
Низький рівень самооцінки	7	28

Пропонуємо графічно розглянути результати опитування підлітків, які представлені на рис. 2.2. Аби можна було наглядно побачити результати, ми їх оформили у діаграму. Дослідивши результати опитування 25 підлітків, ми побачили, що:

- підлітків з високим рівнем самооцінки – 52%;
- підлітків з середнім рівнем самооцінки – 20%;
- підлітків з низьким рівнем самооцінки- 28%.

Згідно з цими результатами, ми дійшли висновку, що більшість підлітків мають здорову самооцінку, тобто високий рівень. Це свідчить про те, що такі підлітки мають гарні відносини зі своїми батьками, адже саме батьки з самого початку життя дитини оцінюють її. Те, як батьки ставлять до дитини та як її оцінюють, дуже сильно впливає на рівень самооцінки у подальшому житті.

Тим не менш, немала кількість підлітків мають низький рівень самооцінки. Це свідчить про те, що такі підлітки схильні занижувати власні можливості, тому вони можуть прогавити багато можливостей та не жити так, як того хочуть. Також ми зафіксували той факт, що середній рівень самооцінки у співвідношенні з іншими - останній. Це свідчить про великий розрив між рівнями і те, що немає «золотої середини»: або дуже добре, або дуже погано.

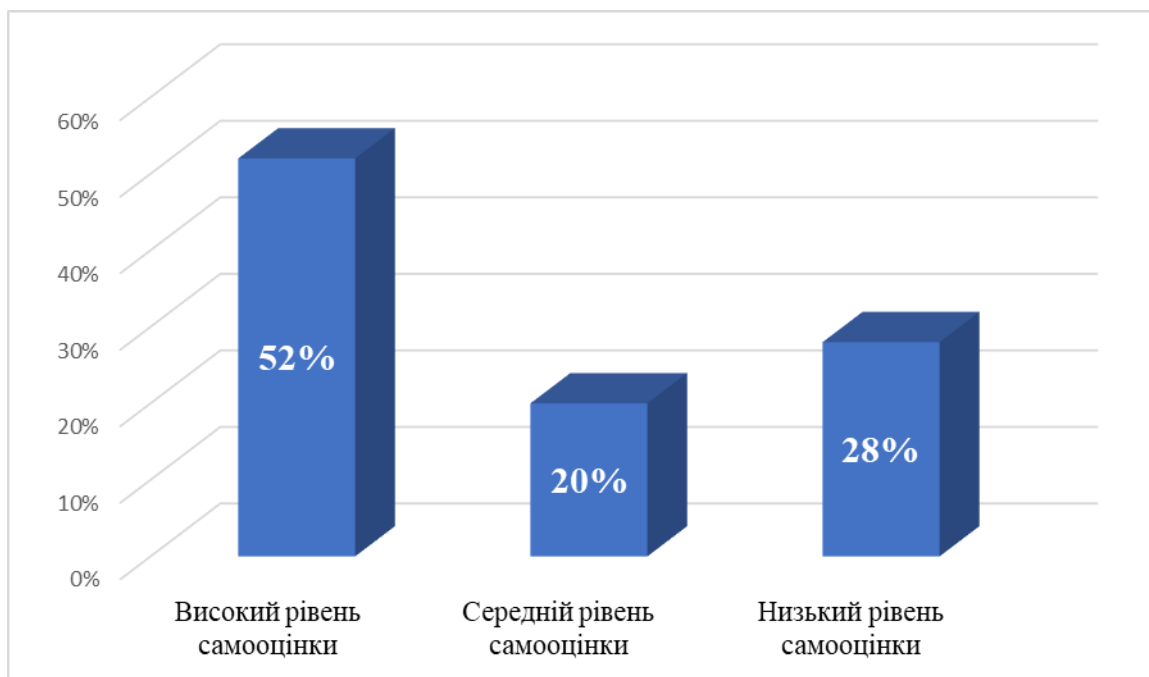

Рис. 2.2. Результати дослідження рівня самооцінки підлітків за методикою Р. Овчарової

Задля того, аби результати дослідження були максимально точними, наскільки це можливо, ми провели два опитування на визначення рівня самооцінки підлітків.

Результати другого опитування, що визначає рівень самооцінки підлітків представлені у таблиці 2.3. Згідно результатам, найбільше підлітків з високим рівнем самооцінки – п'ятнадцять. Такі підлітки вірять у свої таланти та не бояться заявляти про себе. Вони легко виходять до дошки, або виступають на сцені, вони не бояться помилок, а навіть якщо таке станеться, вони не будуть соромитися цього. У підлітків з високим рівнем самооцінки багато знайомих та вони прагнуть бути в центрі подій, вони можуть бути активними у класних заходах та мають власні ідеї.

На другому місці, підлітки з низьким рівнем самооцінки – шість. Такі підлітки зазвичай, соромляться проявляти свої таланти та висловлювати свої думки, вони шукають собі кумирів серед зірок, ровесників та дотримуються пасивної позиції у спілкуванні. Кожну поразку вони сприймають боляче, тому

намагаються уникати ситуацій, де їх можуть оцінити. Саме тому, такі підлітки рідко або взагалі ніколи не приймають участі у класних заходах, тільки як глядач. Підлітки з низькою самооцінкою, можуть мати незадовільну поведінку, бо хочуть довести собі або іншим, що вони не такі погані. А буває так, що вони намагаються підтвердити думки, що вони поганці, бо таким чином, вони неусвідомлено привертають до себе увагу оточуючих.

На останньому місці, підлітки з середнім рівнем самооцінки – чотири. Такі підлітки досить стабільні, але буває так, що вони знову починають у собі сумніватися, частіше за все, через те, що порівнюють себе з іншими. Підлітки з середнім рівнем самооцінки мають достатньо друзів і вміють вибудовувати комунікацію з ровесниками. Підлітки з середньою самооцінкою не прагнуть бути відмінниками, але можуть бути такими. Підлітки з середнім рівнем самооцінки намагаються завжди відповідати очікуванням: частіше за все своїм.

Таблиця 2.3

**Результати дослідження рівня самооцінки підлітків за методикою
«Вивчення рівня самооцінки»**

Показник	Кількість осіб	%
1	2	3
Високий рівень самооцінки	15	60
Середній рівень самооцінки	4	16
Низький рівень самооцінки	6	24

Пропонуємо графічно розглянути результати опитування підлітків, які представлені на рис. 2.3. Аби можна було наглядно побачити результати, ми їх оформили у діаграму. Дослідивши результати опитування 25 підлітків, ми побачили, що:

- 60% підлітків мають високий рівень самооцінки;
- 16% підлітків мають середній рівень самооцінки;
- 24% підлітків мають низький рівень самооцінки.

Згідно з цими результатами, ми дійшли висновку, що більшість підлітків мають високу самооцінку. Ми щиро раді, що саме така статистика, бо це свідчить про те, що велика кількість підлітків розвиваються зі стабільною психікою.

Тим не менш, 24% підлітків, що немало, мають проблеми з самооцінкою – низький рівень. Такі підлітки завжди будуть довго вагатися роблячи вибір і будуть вважати себе не гідними того, чого так хочуть. 16% підлітків з середнім рівнем самооцінки мають великі шанси з часом, підвишити її до високого рівня.

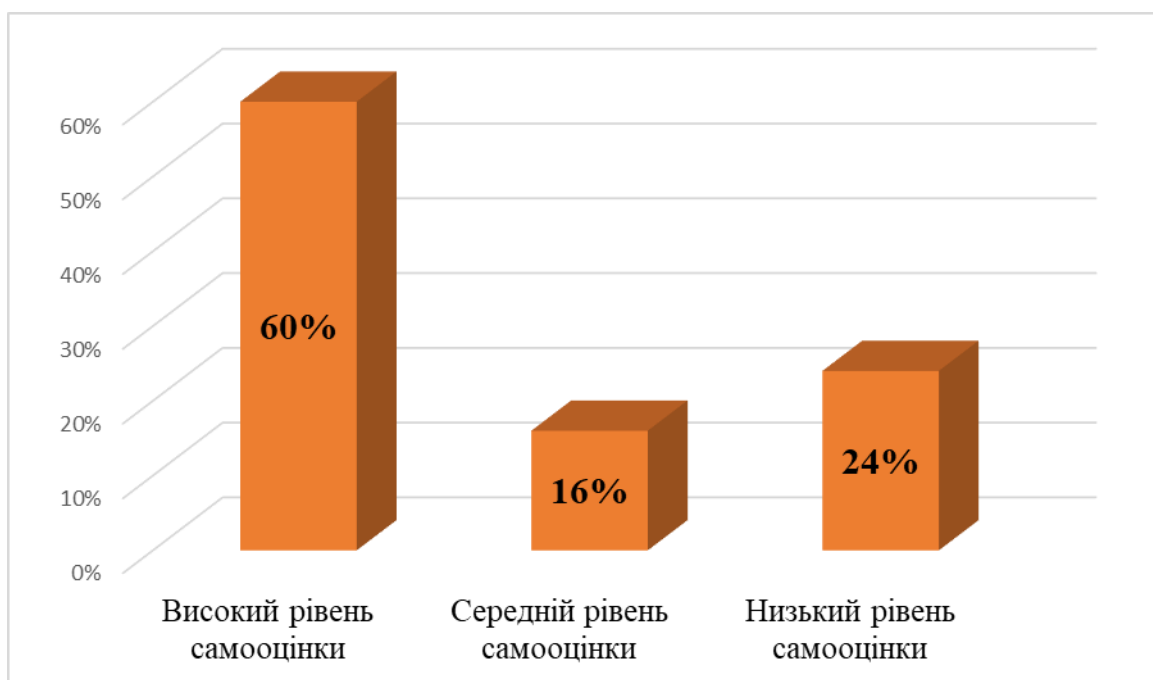

Рис. 2.3. Результати дослідження рівня самооцінки підлітків за методикою «Вивчення рівня самооцінки»

Таким чином, дослідження показало, що більшість родин дотримуються демократичного стилю виховання. Це свідчить про те, що батьки сприяють гармонійному розвитку особистості підлітка. Такі батьки дозволяють підлітку бути собою та робити помилки, щоб отримувати особистий досвід. Тим не менш, немала кількість родин дотримуються індиферентного та ліберального стилів виховання, що деструктивно впливає на особистість підлітка. Такі батьки схильні занадто багато дозволяти або байдуже ставитися до дитини.

Також, за допомогою двох методик ми дослідили рівні самооцінки підлітків. Згідно результатам, більшість підлітків мають великий рівень самооцінки, що свідчить про впевненість у собі та самосприйняття. Обробивши результати, ми зафіксували, що велика кількість підлітків мають низький рівень самооцінки, що свідчить про сумніви у себе та свої можливості. З такими підлітками варто попрацювати шкільному психологу.

2.3. Статистичний аналіз даних

Закінчивши обробку результатів дослідження ми прийняли обґрунтовувати нашу гіпотезу. Нагадаємо, що гіпотеза нашого дослідження ґрунтувалася на припущенні, що демократичний стиль сімейного виховання сприяє розвитку високої самооцінки та гармонічному формуванню особистості підлітка, а індиферентний стиль виховання формує низьку самооцінку підлітка та негативно впливає на формування особистості.

Щоб оцінити ступінь зв'язку досліджуваних категорій, ми отримали значення кореляцій між показниками стилю батьківського виховання та результатами тестів на рівень самооцінки підлітків, які представлені в таблиці 2.4.

Згідно з результатами кореляційного аналізу, ми бачимо наступні зв'язки:

Значення кореляції між показником демократичного стилю виховання та високим рівнем самооцінки становить 0,8. Це означає, що є пряма кореляційна залежність між демократичним стилем виховання та високим рівнем

самооцінки. Отже, наша гіпотеза не відхиляється. Даний результат означає, що підлітки, які виховуються у сім'ї з демократичним стилем виховання мають високий рівень самооцінки.

Значення кореляції між показником демократичного стилю та середнім рівнем самооцінки складає 0,5. Це означає, що існує середня кореляційна залежність, тобто існує середня кореляційна залежність.

Значення кореляції між показником демократичного стилю виховання та низьким рівнем самооцінки становить -0,3. Це означає, що кореляційний зв'язок дуже низький, майже відсутній. Тобто, вірогідність того, що демократичний стиль виховання може спричинити низький рівень самооцінки відсутня.

Значення кореляції між показником авторитарного стилю виховання та високим рівнем самооцінки складає -0,5, а між середнім рівнем - -0,1. Це означає відсутність кореляційного зв'язку. Тобто, вірогідність того, що авторитарний стиль виховання може спричинити високий або середній рівень самооцінки відсутня.

Значення кореляції між показником авторитарного стилю виховання та низьким рівнем самооцінки – 0,5, що означає середній кореляційний зв'язок. Тобто, є вірогідність того, що авторитарний стиль виховання може спричинити низький рівень самооцінки.

Значення кореляції між показником ліберального стилю виховання та високим рівнем самооцінки складає 0,1, що означає слабкий рівень кореляційного зв'язку. Тобто, взаємозв'язок того, що ліберальний стиль сімейного виховання призведе до високого рівня самооцінки мінімальний - майже відсутній.

Значення кореляції між показником ліберального стилю виховання та середнім і низьким рівнями самооцінки становить 0,4, що означає середній рівень кореляційного зв'язку. Тобто, є відносний зв'язок між ліберальним стилем виховання і середнім та низьким рівнями самооцінки.

Значення кореляції між показником індиферентного стилю виховання та високим рівнем самооцінки становить $-0,3$, що означає відсутність кореляційного зв'язку. Тобто, майже не існує взаємозв'язку між високим рівнем самооцінки та індиферентним стилем виховання.

Значення кореляції між показником індиферентного стилю виховання та середнім рівнем самооцінки – $0,2$, що означає слабкий кореляційний зв'язок. Тобто, взаємозв'язок між індиферентним стилем виховання та середнім рівнем самооцінки майже відсутній.

Значення кореляції між показником індиферентного стилю виховання та низьким рівнем самооцінки становить $0,7$, що означає прямий кореляційний зв'язок. Отже, наша гіпотеза не відхиляється. Даний результат означає, що підлітки, які виховуються у сім'ї з індиферентним стилем виховання мають низький рівень самооцінки.

Таблиця 2.4

Результати коефіцієнту кореляції Пірсона

Стиль виховання	Високий рівень самооцінки	Середній рівень самооцінки	Низький рівень самооцінки
1	2	3	4
Демократичний	0,8	0,5	-0,3
Авторитарний	-0,5	-0,1	0,5
Ліберальний	0,1	0,4	0,4
Індиферентний	-0,3	0,2	0,7

Отже, ми провели статистичний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Згідно з результатами цього дослідження, ми виявили, що існує прямий кореляційний зв'язок між демократичним стилем виховання та високим рівнем самооцінки становить 0,8. Це підтверджує нашу гіпотезу про те, що, підлітки, які виховуються в сім'ях з демократичним стилем сімейного виховання майже у 100% вірогідності мають високу самооцінку.

Також, згідно з результатами дослідження, ми побачили прямий кореляційний зв'язок між індиферентним стилем виховання та низьким рівнем самооцінки складає 0,7. Це підтверджує нашу гіпотезу, що підлітки, які виховуються у індиферентній сім'ї у 100% вірогідності мають низьку самооцінку.

Ми впевнені, що проблема батьківських відносин з підлітками залишається невирішеною. Тому що, у кожному новому поколінні з'являються нові проблемні ситуації, які потребують дослідження і вирішення. Саме тому, ми розробили список рекомендацій батькам у вихованні підлітків (Додаток Г) і плануємо надалі досліджувати тему.

ВИСНОВКИ

Отже, дослідження проводилося у двох напрямках: теоретичному та експериментальному. Було проведено теоретичний аналіз проблеми становлення особистості підлітків та впливу дитячо-батьківських відносин на самооцінку підлітка. Також ми провели емпіричне дослідження та зробили кореляційний аналіз отриманих даних.

Підлітковий період це пошук відповідей на два основних запитання: хто я і чого я хочу. У цей період відбуваються зовнішні та внутрішні зміни, це час становлення особистості та внутрішніх конфліктів. Це час фізичних, психологічних та соціальних змін [43].

В класичній класифікації, підлітковий вік починається з 10-11 й триває до 15-17 років. Підлітковий вік – це суперечливий вік, бо одночасно відбувається соціалізація та індивідуалізація підлітка [41].

Провідна діяльність підліткового віку – це спілкування з однолітками, яке стає джерелом розвитку, а основне новоутворення підліткового віку – формування та розвиток «Я-концепції», почуття дорослості, становлення самосвідомості та потреба самоствердитися [40].

Зважаючи на різні теорії [40], ми дійшли висновку, що особливості перебігу та основні характеристики підліткового періоду залежать від соціальних обставин життя і розвитку підлітка та його соціальної позиції серед дорослих. Тому, основні фактори впливу - сім'я, спілкування з однолітками, школа та спілкування з вчителями.

Родина, відносини підлітка з батьками, а також відносини батьків між собою впливають найбільше на підлітка та на формування його особистості. Якщо дитячо-батьківські відносини погіршуються, то це породжує широке коло психологічних проблем, які значною мірою деформують процес формування особистості, соціальну адаптацію підлітка і, загалом, його психологічний добробут у подальшому житті [31].

Якщо підлітка виховували демократичні батьки, то в нього здорова самооцінка, високий рівень відповідальності та самостійності. У такого підлітка теплі стосунки з батьками та гарні з соціумом, а також він розуміє свої бажання [19].

Підлітки, які виховувались у індіферентній сім'ї схильні до залежностей: хімічних та нехімічних, а також у зоні ризику стати злочинцями або гвалтівниками. Вони стають некерованими, агресивними та замкненими. З такими людьми важко будувати теплі та значимі стосунки [19].

Самооцінку ще з раннього дитинства формує батьківське виховання [11]. Якщо у підлітка низька самооцінка, то це стане на заваді до саморозкриття та прояву себе у світі. Самооцінка має величезне значення в юності, так як вона включає в себе: вміння оцінити свої сили і можливості, поставитися до себе критично.

Нами було проведено комплексне дослідження з використанням трьох методик [47]: опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова, тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. Овчарової та методика вивчення рівня самооцінки. Згідно цим методикам, ми зробили оцінку співвідношення сімейного стилю виховання з рівнем самооцінки підлітка.

У дослідженні взяли участь 25 родин (47 батьків) та 25 їх дітей, віком 14 - 17 років. Для захисту персональних даних та зручності обробки результатів дослідження кожна родина отримала свій номер (від 1 до 25), а кожен підліток мав відповідний номер до своєї родини (від 1 до 25).

Ми виявили, що більшість родин схильні до демократичного стилю виховання – 48%. Друге місце ділять родини з ліберальним (24%) та індіферентним (20%) стилями виховання. Обидва ці стилі ми вважаємо деструктивними та не ефективними. Останнє місце посідає авторитарний стиль сімейного виховання – 8%.

Дослідивши результати опитування 25 підлітків, ми побачили, що підлітків з високим рівнем самооцінки – 52%; підлітків з середнім рівнем самооцінки – 20%; підлітків з низьким рівнем самооцінки- 28%.

Згідно з результатами другого опитування, ми дійшли висновку, що більшість підлітків мають високу самооцінку. Це свідчить про те, що велика кількість підлітків розвиваються зі стабільною психікою. Тим не менш, 24% підлітків, що немало, мають проблеми з самооцінкою – низький рівень. Такі підлітки завжди будуть довго вагатися роблячи вибір і будуть вважати себе не гідними того, чого так хочуть. 16% підлітків з середнім рівнем самооцінки мають великі шанси з часом, підвисити її до високого рівня.

Щоб оцінити ступінь зв'язку досліджуваних категорій, ми отримали значення кореляцій між показниками стилю батьківського виховання та результатами тестів на рівень самооцінки підлітків.

Отже, ми провели статистичний аналіз за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона. Згідно з результатами цього дослідження, ми виявили, що існує прямий кореляційний зв'язок між демократичним стилем виховання та високим рівнем самооцінки становить 0,8. Це підтверджує нашу гіпотезу про те, що, підлітки, які виховуються в сім'ях з демократичним стилем сімейного виховання майже у 100% вірогідності мають високу самооцінку.

Також, згідно з результатами дослідження, ми побачили прямий кореляційний зв'язок між індивідуальним стилем виховання та низьким рівнем самооцінки складає 0,7. Це підтверджує нашу гіпотезу, що підлітки, які виховуються у індивідуальній сім'ї у 100% вірогідності мають низьку самооцінку.

Результати дослідження можуть бути використані в роботі класних керівників, практичних психологів, соціальних педагогів шкіл, при написанні наукових робіт із педагогіки та суміжних дисциплін.

Ми впевнені, що проблема батьківських відносин з підлітками залишається невирішеною. Тому що, у кожному новому поколінні з'являються нові проблемні ситуації, які потребують дослідження і вирішення. Саме тому, ми розробили список рекомендацій батькам у вихованні підлітків (Додаток Г) і плануємо надалі досліджувати тему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеевко Т. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах. Український соціум. Київ, 2018. С. 63-67.
2. Андреева И. Азбука эмоционального интеллекта. Санкт-Петербург : БХВ, 2012. 213с.
3. Богомолова М. Проблема семьи и семейного воспитания детей. *Вестник XXI век: итоги прошлого и проблемы настоящего плюс*. Москва, 2015. № 1 (23). С. 39-44.
4. Божович Л. Избранные психологические труды под. ред. Д. И. Фельдштейна. — Москва, 1995. 210 с.
5. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ, НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 340 с.
6. Валикина Ю., А. Коротаева, В. Черепанова. Стили воспитания ребенка в семье. *Современные проблемы науки и образования*. Москва, 2015. № 2-2. С. 12 – 18.
7. Венгер Г. Теоретичні основи дослідження рольових відносин у дистантних сім'ях. *Вісник КНУ ім. Т. Г. Шевченка. Серія: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. Київ, 2013. № 1 (7). с. 17-19.
8. Взаємозв'язок батьківського виховання та самооцінки підлітків. URL: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=83070> (дата звернення 17. 05. 2021).
9. Влияние детско-родительских отношений на возникновение личных проблем подростков. URL: https://works.doklad.ru/view/tFAs9PQ_bZs/3.html (дата звернення 04. 05. 2021).
10. Влияние родителей на самооценку подростка. URL: <https://www.nado5.ru/e-book/vlijanie-roditelej-na-samootsenku-podrostka> (дата звернення 23. 04. 2021).
11. Вплив батьків на самооцінку підлітка, як запорука успішного становлення особистості. URL:

<https://dspace.udpu.edu.ua/bitstream/123456789/12226/3/ВПЛИВ%20БАТЬКІВ%20ОНА%20САМООЦІНКУ%20ПІДЛІТКА%2С%20ЯК%20ЗАПОРУКА%20УСПІШНОГО%20СТАНОВЛЕННЯ%20ОСОБИСТОСТІ.pdf> (дата звернення 20. 04. 2021).

12. Вплив взаємостосунків батьків на становлення самооцінки дошкільника. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/31114/1/.pdf> (дата звернення 05. 04. 2021).

13. Вплив сім'ї на становлення особистості підлітків. URL: <https://vipsoft.blob.core.windows.net/contest/de70a5ec128bdf7ddfd1ee84faba0eca.pdf> (дата звернення 05. 04. 2021).

14. Вплив сімейних відносин на розвиток особистості підлітка. URL: https://knowledge.allbest.ru/psychology/2c0b65635a2ad79b5d43a89421316d37_0.html (дата звернення 20. 04. 2021).

15. Гаміна Т., Гончар О. Педагогіка сімейного виховання : навч. посіб. Луганськ : Альма-матер, 2012. 523 с.

16. Гиппенрейтер Ю. Чувства и конфликты. Москва : АСТ, 2014. 160 с.

17. Гогицаева О. Динамика межличностных отношений подростков. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология.* 2014. №4 (19). С. 38-41.

18. Гогицаева О. Динамика межличностных отношений подростков. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология.* Тольятти, 2014. №4 (19). С. 38-41.

19. Гурська І. В. Вплив стилю сімейного виховання на становлення особистості підлітка: теоретична експлуатація. *Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку* : Всеукраїнська наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 21-22 жовт. 2021 р. Запоріжжя, 2021. С. 102-104.

20. Д. Готтман, Д. Деклер. Эмоциональный интеллект ребенка. Практическое руководство для родителей. Москва: Питер, 2015. 60 с.

21. Денисов І. Стрес та стресові стани як чинник асоціальної поведінки в підлітковому віці. *Наука і освіта.* 2010. № 3. С. 28-32.

22. Детско-родительские отношения в подростковом возрасте. URL: <https://nsportal.ru/shkola/psikhologiya/library/2014/03/02/detsko-roditelskie-otnosheniya-v-podrostkovom-vozhraсте>_(дата звернення 01. 05. 2021).
23. Детско-родительские отношения и самооценка подростка. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/detsko-roditelskie-otnosheniya-i-samootsenka-podrostka/viewer> (дата звернення 21. 04. 2021).
24. Детско-родительские отношения как фактор развития представлений подростка о самом себе. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/detsko-roditelskie-otnosheniya-kak-faktor-razvitiya-predstavleniy-podrostka-o-samom-sebe/viewer> (дата звернення 04. 05. 2021).
25. Зелінська Т. Амбівалентність особистості: теорія, діагностика і психокорекція : навч. посіб. Київ : Каравела, 2016. 256с.
26. Ильин Е. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 784 с.
27. Капустин С. Стили родительского воспитания в семьях клиентов психологической консультации по детско-родительским проблемам. *Вестник Московского университета*. № 14. Москва, 2014. С. 23-32.
28. Косарева О., Рудь Г. Особливості прояву механізмів психологічного захисту в підлітковому віці : зб. наук. пр. 2012. №. 43. С. 84-87.
29. Кочетова Ю. Страхи современных дошкольников и их связь с особенностями детско-родительских отношений : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.13. Москва, 2012. 24с.
30. Кочисов В., Гогицаева О. Семья как условие социализации личности. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология*. 2015. № 2 (21). С. 83-86.
31. Кочисов В., Гогицаева О. Семья как условие социализации личности. *Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология*. Тольятти , 2015. № 2 (21). С. 83-86.
32. Криза підліткового віку. URL: https://pidru4niki.com/19390825/psihologiya/kriza_pidlitkovogo_viku (дата звернення 10. 04. 2021).

33. Кузікова С. Теорія і практика вікової психокорекції : навч. посіб. Суми : Університетська книга, 2015. 384с.
34. Кэмпбелл Р. Как справиться с гневом ребенка. Москва : Генезис, 2013. 196 с.
35. Лобанова А., Калашнікова Л. Соціально-психологічні аспекти роботи з підлітками, схильними до девіацій: навч. посіб. – Київ: Каравела, 2012. С.168–169.
36. Миронець М. Психологічні особливості переживання самотності в підлітковому віці. *Наука і освіта*. 2013. № 1/2. С. 66- 68.
37. Науково-методичне дослідження: Вплив дитячо-батьківських відносин на рівень тривожності дітей. URL: <https://vseosvita.ua/library/naukovo-metodicne-doslidzenna-na-temu-vpliv-ditaco-batkivskih-vidnosin-na-riven-trivoznosti-ditej-187296.html> (дата звернення 17. 05. 2021).
38. Нестеренко В. Духовное развитие личности как педагогическая проблема. *Наука і освіта*. 2011. № 4. С. 280-284.
39. Николаева Л. Детско-родительские отношения и будущее родительство детей. Изв. Саратов. ун-та Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2013. №3-1. С.72-75.
40. Общая психологическая характеристика подросткового возраста. URL: <https://psy-diplom.ru/teoreticheskie-kursovye/sistema-socialnyh-svyazey-podrostka/psihologicheskaya-harakteristika-podrostkovogo-vozrasta/> (дата звернення 08. 04. 2021).
41. Особистість підлітка формується з його оточення. URL: <https://vseosvita.ua/library/osobistist-pidlitka-formuetsa-z-jogo-otocenna-129268.html> (дата звернення 15. 04. 2021).
42. Особливості впливу сім'ї на становлення особистості підлітків. URL: http://medpsychology.pp.ua/osoblyvosti_vplyvu_simyi (дата звернення 05. 04. 2021).

43. Підлітковий вік та його характеристика. URL: <https://vseosvita.ua/library/pidlitkovij-vik-ta-jogo-harakteristika-66678.html> (дата звернення 08. 04. 2021).

44. Подростковый возраст. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Подростковый_возраст#Социальная_ситуация_развития (дата звернення 10. 04. 2021).

45. Поліщук В. Симптоматика переживань юнаками кризи 17 років. Пробл. заг. та пед. психології : зб. наук. пр. 2011. 13, ч. 6. С. 235-243.

46. Проблемы детско-родительских отношений в контексте психологического консультирования. URL: <https://apni.ru/article/1847-problemi-detsko-roditelskikh-otnoshenij-podr> (дата звернення 01. 05. 2021).

47. Психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей підлітків в умовах інтернатного закладу. Ревіталізація дітей з особливими потребами: монографія. За заг. ред. проф. Гошовського Я.О. – Луцьк: ПП Іванюк, 2013. С.181-236

48. Психологічні особливості розвитку особистості у підлітковому віці. URL: <https://studfile.net/preview/5111045/page:24/> (дата звернення 08. 04. 2021).

49. Психологія особистості підлітка. URL: <https://owncloud.kspu.kr.ua/index.php/s/314bcne8nMQf70A> (дата звернення 05. 04. 2021).

50. Психологія підлітків. URL: <https://kalitaschool.jimdofree.com/сторінка-шкільного-психолога/психологія-підлітка/> (дата звернення 05. 04. 2021).

51. Райс Ф. Психология подросткового возраста : учеб. пособ. Москва : Питер, 2014. 816с.

52. Самойличенко А., Черемискина И. Родительское отношение как фактор самораскрытия способностей школьниками. Азимут научных исследований: педагогика и психология. Тольятти, 2017. № 4 (21). С. 368-371.

53. Сокол Л. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка : дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016. С. 176-193.

54. Стосунки з дорослими як чинник становлення самооцінки підлітка. URL: http://dzv.tvedu.vn.ua/poradi_psihologa/vpliv_doroslih_na_samoostnku_ditini.html (дата звернення 21. 04. 2021).

55. Терещенко М. Емпіричне дослідження дитячо-батьківських стосунків як фактора становлення образу сім'ї дошкільників. *Вісник НПУ ім. М. П. Драгоманова. Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія.* Київ, 2012. Вип. 23. С.158-166.

56. Фактори формування особистості підлітка. URL: <https://ru.osvita.ua/vnz/reports/psychology/28955/> (дата звернення 15. 04. 2021).

57. Фирсова Т., Бусыгина А., Архипова И. Особенности семейного воспитания в исследовании уровня социальной адаптации детей дошкольного возраста. *Азимут научных исследований: педагогика и психология.* Тольятти, 2016. № 3 (16). С. 319-322.

58. Формирование «Я-концепции» в детском, подростковом и юношеском возрастах. URL: <https://moluch.ru/archive/13/1073/> (дата звернення 08. 04. 2021).

59. Формування особистості підлітка. URL: <http://vkba.zz.mu/gallery/pidlitok.pdf> (дата звернення 08. 04. 2021).

60. Формування особистості підлітка. URL: https://studopedia.com.ua/1_137321_formuvannya-osobistosti-pidlitka.html (дата звернення 08. 04. 2021).

61. Фромм Э. Бегство от свободы. Москва : АСТ, 2011. 288 с.

62. Характеристика підліткового віку. URL: https://www.kyiv-oblosvita.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1728:kharakteristika-pidlitkovogo-viku&catid=67&Itemid=101 (дата звернення 08. 04. 2021).

63. Ховряк О. Особливості розвитку самоставлення підлітків, що виховуються в неповних сім'ях. URL: <http://conferences.neasmo.org.ua/node/45> (дата звернення 07. 05. 2021).
64. Царькова О. Стрес у підлітковому віці та шляхи його подолання. Наука і освіта. Київ, 2012. № 3. С. 157-161.
65. Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей. Соц. психологія. Київ, 2013. № 6. С. 148- 153.
66. Які чинники впливають на формування людини як особистості. URL: <https://ij.ogo.ua/ya-zhurnalist/yaki-chinniki-vplivayut-na-formuvannya-lyudini-yak-osobistosti/> (дата звернення 10. 04. 2021).
67. Акча Е. Family Psychology and Society. 2018. 7 p.
URL: https://www.academia.edu/38512206/Family_Psychology_and_Society (дата звернення: 21. 05. 2021).
68. Cumhur M. Determining Parents' Attitudes regarding Child Education. Cypriot Journal of Educational Sciences, Volume 10, Issue 2, January 2015, pp. 157-167.
URL: https://www.academia.edu/42234443/Determining_Parents_Attitudes_Regarding_Child_Education (дата звернення: 21. 05. 2021).
69. Zanon C., Bastianello M., Pacico J., Hutz C. The Importance of Personality and Parental Styles on Optimism in Adolescents. 2013, 24 p.
URL: https://www.academia.edu/17283708/The_Importance_of_Personality_and_Parental_Styles_on_Optimism_in_Adolescents (дата звернення: 22. 05. 2021).
70. Sagone E., Caroli M. Positive Personality as a Predictor of High Resilience in Adolescence. Journal of Psychology and Behavioral Science, Volume 3, Issue 2, 2015, pp. 45-53.
URL: https://www.academia.edu/23686773/Positive_Personality_as_a_Predictor_of_High_Resilience_in_Adolescence (дата звернення: 22. 05. 2021).
71. Gaspar R., Fialho P., Marques M., Espírito-Santo H., Simões S., Castilho P. Parental Rearing Styles, Selfcriticism and Selfcompassion: Parent's Perception. European Psychiatry, Volume 30, Issue S1, March, 2015, 10 p.

URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-psychiatry/article/parental-rearing-styles-selfcriticism-and-selfcompassion-parents-perception/6B0B92ABECF4305166969006E0875364> (дата звернення: 24. 05. 2021).

72. Parenting Style and Academic Achievement. Smart moves journal, Volume 5, Issue 7, July, 2017, 21 p.

URL: https://www.academia.edu/35427443/PARENTING_STYLE_AND_ACADEMIC_ACHIEVEMENT (дата звернення: 24. 05. 2021).

73. Kheradmand M., Ghahari S. The relationship between parenting stress and parenting styles with coping strategies in adolescents: The moderating roles of emotional regulation and mindfulness. European Psychiatry, Volume 41 Issue S1, April, 2017, pp. 331.

URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-psychiatry/article/relationship-between-parenting-stress-and-parenting-styles-with-coping-strategies-in-adolescents-the-moderating-roles-of-emotional-regulation-and-mindfulness/3FB0EA5D554AFE19B8F019C4899FEAAA> (дата звернення: 21. 04. 2021).

74. Benish-Weisman M., Levy S., Knafo A. Parents Differentiate Between Their Personal Values and Their Socialization Values: The Role of Adolescents' Values. Journal of Research on Adolescence, Volume 23, Issue 4, 2014, pp. 614-620.

URL: https://www.academia.edu/29966125/Parents_Differentiate_Between_Their_Personal_Values_and_Their_Socialization_Values_The_Role_of_Adolescents_Values (дата звернення: 21. 04. 2021).

75. S'etter D. Parenting Style Influence on Adolescent Risk-Taking. 2012, 14 p.

URL: https://www.academia.edu/29602703/Parenting_Style_Influence_on_Adolescent_Risk_Taking (дата звернення: 26. 04. 2021).

76. Panayiotis G. Lianos. Parenting and social competence in school: The role of preadolescents' personality traits. Journal of Adolescence, Volume 41, 2015, pp. 109-120.

URL: https://www.academia.edu/32477239/Parenting_and_social_competence_in_school_The_role_of_preadolescents_personality_traits (дата звернення: 21. 04. 2021).

77. Kiefner-Burmeister A., Hoffmann D., Zbur S., Musher-Eizenman D. Implementation of parental feeding practices: does parenting style matter? *Public Health Nutrition*, Volume 19, Issue 13, September 2016, pp. 2410-2414. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/european-psychiatry/article/parental-rearing-styles-selfcriticism-and-selfcompassion-parents-perception/6B0B92ABECF4305166969006E0875364> (дата звернення: 21. 04. 2021).

Опитувальник «Стилі батьківської поведінки» С. Степанова.**Інструкція**

За допомогою цього тесту ви зможете визначити свій стиль сімейного виховання. У тесті 10 запитань з чотирьма варіантами відповіді. Оберіть той варіант, який найбільше характерний для вас.

Тест

1. Чим, на вашу думку, більшою мірою визначається характер людини - спадковістю чи вихованням?
 - А. Переважно вихованням.
 - Б. Поєднанням вроджених задатків та умов середовища.
 - В. Здебільшого вродженими задатками.
 - Г. Ні тим, ні іншим, а життєвим досвідом.
2. Як ви ставитеся до думки, що діти виховують своїх батьків?
 - А. Це гра слів, софізм, що має мало відношення до дійсності.
 - Б. Абсолютно із цим згоден.
 - В. Готовий з цим погодитись за умови, що не можна забувати і про традиційну роль батьків як вихователів своїх дітей.
 - Г. Важко відповісти, не замислювався про це.
3. Яке з суджень про виховання ви вважаєте найбільш вдалим?
 - А. Якщо вам більше нічого сказати дитині, скажіть їй, щоб вона пішла вмитися (Едгар Хоу).

Б. Мета виховання – навчити дітей обходитися без нас (Ернст Легуве).

В. Дітям потрібні не повчання, а приклади (Жозеф Жубер).

Г. Навчи сина слухняності, тоді зможеш навчити і решті (Томас Фуллер).

4. Чи вважаєте ви, що батьки повинні висвітлювати дітей у питаннях статі?

А. Мене ніхто цьому не вчив, і їх саме життя навчить.

Б. Вважаю, що батькам слід у доступній формі задовільняти той інтерес, що виникає у дітей до цих питань.

В. Коли діти досить подорослішають, необхідно буде завести розмову і про це.

А у шкільному віці головне — подбати про те, щоб убезпечити їх від проявів аморальності.

Г. Звичайно, насамперед це мають зробити батьки.

5. Чи слід батькам давати дитині гроші на кишенькові витрати?

А. Якщо попросить, можна й дати.

Б. Найкраще регулярно видавати певну суму на конкретні цілі та контролювати витрати.

В. Доцільно видавати певну суму на певний термін (на тиждень, на місяць), щоб дитина сама вчилася планувати свої витрати.

Г. Коли є можливість, можна іноді дати йому якусь суму.

6. Що ви зробите, якщо дізнаєтеся, що вашу дитину образив однокласник?

А. Засмучуся, постараюся втішити дитину.

Б. Вирушу з'ясувати стосунки з батьками кривдника.

В. Діти самі краще розберуться у своїх відносинах, тим більше, що їхні образи недовгі.

Г. Пораджу дитині, як їй краще поводитися в таких ситуаціях.

7. Як ви поставитеся до лихослів'я дитини?

А. Постараюсь довести до його розуміння, що в нашій сім'ї та й взагалі серед порядних людей, це прийнято.

Б. Неправду треба припиняти в зародку! Покарання тут необхідне, а від спілкування з невихованими однолітками дитину надалі треба захистити.

В. Подумаєш! Усі ми знаємо ці слова. Не треба надавати цьому значення, поки це не виходить за розумні межі.

Г. Дитина має право висловлювати свої почуття, навіть у той спосіб, який нам не по душі.

8. Дочка-підліток хоче провести вихідні на дачі у подруги, де збереться компанія однолітків без батьків. Чи відпустили б ви її?

А. У жодному разі. Такі збіговиськи до добра не доводять. Якщо діти хочуть відпочити та повеселитися, нехай роблять це під наглядом старших.

Б. Можливо, якщо знаю її товаришів як порядних та надійних хлопців.

В. Вона цілком розумна людина, щоб самій ухвалити рішення. Хоча, звичайно, у її відсутність буду трохи турбуватися.

Г. Не бачу причин забороняти.

9. Як ви відреагуєте, якщо дізнаєтеся, що дитина вам збрехала?

А. Намагаюся вивести його на чисту воду і присоромити.

Б. Якщо привід не надто серйозний, не надаватиму значення.

В. Засмучусь.

Г. Спробую розібратися, що його спонукало збрехати.

10. Чи вважаєте ви, що подасте дитині гідний приклад?

А. Безперечно.

Б. Намагаюся.

В. Сподіваюся.

Г. Не знаю.

Обробка та інтерпретація результатів

У бланку підрахунку відповідей нижче відзначте ті варіанти відповідей, які ви обрали та дізнайтеся якому стилю виховання ви відповідаєте.

Бланк підрахунку відповідей

Стиль виховання	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Демократичний	б	в	в	г	в	г	а	б	г	б
Авторитарний	а	а	г	в	б	б	б	а	а	а
Ліберальний	в	б	б	б	а	а	г	в	в	в
Індиферентний	г	г	а	а	г	в	в	г	б	г

Підраховуючи результати тесту, треба враховувати переважаючий тип відповідей: чим більше перевага одного зі стилів сімейного виховання у бланку підрахунку відповідей, тим більше виражений у сім'ї певний стиль виховання:

- демократичний стиль виховання;
- авторитарний стиль виховання;
- ліберальний стиль виховання;

- індиферентний стиль виховання.

Демократичний стиль виховання притаманний тим батькам, які розуміють значущість своєї ролі у формування особистості підлітка, але в той же час, визнають право дитини на саморозвиток, дають право вибору та автономії. Такі батьки заохочують відповідальність та самостійність підлітків, встановлюють певні правила, яких дотримуються вони самі та їх діти. Підлітки в праві приймати участь у вирішенні важливих сімейних питань, вислуховують та обговорюють думу та поради батьків. Демократичні батьки допомагають своїм дітям у вирішенні проблем, чуйно та поважно ставлячись до їх прохань. Такі батьки відносяться до невдач підлітків як до досвіду та намагаються допомогти порадою, а якщо треба – справою. При цьому, батьки проявляють твердість, зберігають послідовність прохань та вимог, завжди справедливі та дбають про дотримання дисципліни. Даний стиль сімейного виховання формує правильну та відповідальну поведінку в соціумі, а також здорову самооцінку.

Для авторитарного стилю виховання характерні категоричні вимоги до дитини та чітке розуміння якою повинна вирости ваша дитина. Авторитарні батьки намагаються завжди тримати все під контролем, обмежують самостійність та не пояснюють своїх вимог. У авторитарній сім'ї, підлітки стають невпевненими в собі, конфліктують з батьками та не намагаються вирішити якісь питання самостійно. У підлітків в таких сім'ях формуються почуття провини або страху перед покаранням, але коли загрози покарання немає – поведінка підлітка може стати антисуспільною. У авторитарних батьків відсутні близькі стосунки з дітьми, тому у такої сім'ї часто виникають підозрілість та ворожість о оточуючих. Авторитарні батьки також схильні подавляти дитину та її бажання.

Ліберальні батьки високо цінують свою дитину та пробачають їй усе. У ліберальній сім'ї майже відсутні заборони та обмеження, батьки обирають довіряти своїй дитині. Але даний стиль сімейного виховання формує у підлітка ворожість до тих, хто не потурає їм, вони не здатні враховувати інтереси інших та майже завжди з дуже високою самооцінкою, що не є адекватним. Підлітки,

які виховуються у ліберальних батьків схильні відчувати невпевненість та страх.

Індиферентні сім'ї схильні до байдужості. Виховання не є важливим питанням, так як таким батькам достатньо своїх турбот. Свої проблеми підлітку доводиться вирішувати самостійно, так як він знає, що не може розраховувати на підтримку з боку батьків.

Якщо серед відповідей не було виявлено переваги однієї категорії, то скоріш за все, у батьків переважає суперечливий стиль виховання. У такому стилі відсутні принципи, а поведінка батьків диктується миттєвим настроєм. Таким батькам варто зрозуміти, якою вони хочуть бачити свою дитину, а також себе як батьків.

Тест на визначення самооцінки у підлітків за методикою Р. Овчарової**Інструкція**

Перед вами 16 запитань тесту. У кожному з них можливо 3 варіанти відповіді: «так», «ні» або «важко сказати». Останній слід вибирати тільки в крайніх випадках. За кожен позитивну відповідь ви отримуєте 2 бали, а за відповідь «важко сказати» - 1 бал. У разі заперечення будь-якого з тверджень ви не отримуєте за нього жодного балу.

Питання до тесту

1. Мені подобається створювати фантастичні проекти.
2. Я можу уявити собі те, чого не буває на світі.
3. Буду брати участь в тій справі, яку для мене нове.
4. Швидко знаходжу рішення у важких ситуаціях.
5. В основному намагаюся про все мати свою думку.
6. Мені подобається знаходити причини своїх невдач.
7. Намагаюся дати оцінку вчинкам і подіям на основі своїх переконань.
8. Чи можу обгрунтувати: чому мені щось подобається або не подобається.
9. Мені неважко в будь-якій задачі виділити головне і другорядне.
10. Переконливо можу довести правоту.
11. Вмію складне завдання розділити на кілька простих.
12. У мене часто народжуються цікаві ідеї.
13. Мені цікавіше працювати творчо, ніж по-іншому.
14. Прагну завжди знайти справу, в якому можу проявити творчість.

15. Мені подобається організовувати своїх товаришів на цікаві справи.
16. Для мене важливо, як оцінюють мою працю оточуючі.

Обробка та інтерпретація результатів

Після відповіді на усі запитання підрахуйте кількість отриманих балів.
Підсумкова сума отриманих балів допоможе визначити результат:

24-32 бали - високий рівень самооцінки;

12-24 бали – середній рівень самооцінки;

0-12 балів – низький рівень самооцінки.

Методика «Вивчення рівня самооцінки»

Інструкція

Перед вами 32 судження, відповідаючи на кожен з них у вас є п'ять варіантів відповідей. Кожна відповідь має свій бал за схемою: «дуже часто» - 4, «часто» - 3, «іноді» - 2, «рідко» - 1, «ніколи» - 0.

Бланк відповідей

1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за навчання.
3. Мене хвилює моє майбутнє.
4. Багато хто ненавидить мене
5. Я менш ініціативний, ніж інші.
6. Мене хвилює мій психічний стан.
7. Я боюся видатися невігласом.
8. Зовнішність інших набагато привабливіша, ніж моя.
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомими людьми.
10. Я часто роблю помилки.
11. Шкода, що я не вмію розмовляти з людьми так, як слід.
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості в собі.
13. Я волів би, щоб інші люди частіше схвалювали мої дії.
14. Я занадто скромний.
15. Моє життя марне.

16. Багато хто неправильно думає про мене.
17. Мені ні з ким поділитися своїми думками.
18. Люди чекають від мене забагато.
19. Люди не цікавляться моїми досягненнями.
20. Я трохи соромлюся.
21. Я відчуваю, що багато людей не розуміє мене.
22. Я не відчуваю себе в безпеці.
23. Я часто хвилююся, та даремно.
24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу до кімнати, де вже сидять люди.
25. Я почуваю себе скуто.
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за мою спиною.
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я.
28. Мені здається, що зі мною має статись якась прикрість.
29. Мене непокоїть думка про те, як люди ставляться до мене.
30. Шкода, що я не вельми комунікабельний.
31. У суперечках я висловлююся лише тоді, коли впевнений у своїй правоті.
32. Я думаю про те, чого від мене чекає клас.

Обробка та інтерпретація результатів

Для виявлення рівня самооцінки вам необхідно підсумувати бали за всіма 32 судженнями. Сума балів:

Від 0 до 25 - свідчить про високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, не обтяжена «комплексом неповноцінності», правильно реагує на зауваження і рідко піддає сумніву власні дії.

Від 26 до 45 - свідчить про середній рівень самооцінки, коли людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» й лише іноді намагається підлаштуватися під думку інших.

Від 46 до 128 - вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина болісно сприймає критичні зауваження на свою адресу, намагається завжди зважати на думку інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

Рекомендації батькам у вихованні підлітків

1. Варто поважати особистий простір підлітка.
2. Довіряйте підлітку.
3. Вчіть власним прикладом, а не покараннями.
4. Якщо підтримувати підлітка – він навчиться цінувати себе.
5. Якщо у вашій сім'ї буде панувати довірлива та безпечна атмосфера – підліток навчиться довіряти світу та людям.
6. Приділяйте час, аби просто поспілкуватися з підлітком та дізнатися як у нього справи та що на душі.
7. Якщо ви зрозуміли, що були неправі, то варто вибачитися перед підлітком.
8. Умійте поставити себе на місце вашої дитини.
9. Пам'ятайте, що ви вже були підлітком і дорослим, а ваша дитина стикається з цим у перший раз.
10. Ваша дитина не ваша власність, вам треба підготувати її до дорослого самотійного життя.
11. Ставтеся до підліткам з повагою та розумінням.
12. Дозвольте підлітку набувати власного досвіду, не треба його обережати від усього.
13. Не повчайте підлітка, а спокійно та ввічливо розмовляйте, ставте запитання та пояснюйте.
14. Демонструйте свою любов та небайдужість до підлітка.
15. Підтримуйте захоплення та інтереси підлітка.
16. Не порівнюйте підлітка з іншими: дозвольте йому бути собою.
17. Не принижуйте та не лайте підлітка при сторонніх.
18. Якщо підліток хоче більше прав, то збільшуйте і його зону відповідальності.
19. Відмовтесь від тотального контролю та гіперопіки.

20. Намагайтесь терпеливо ставитися до можливих різких змін настоєю та поведінки підлітка.
21. Не висміюйте підлітка, бо він стане замкнутим і взагалі не буде вам довіряти.
22. Якщо підліток зростає у чесній та справедливій атмосфері – він буде справедливим та відкритим.
23. Обирайте співпереживати, а не лаятися та гніватися.
24. Якщо ви зірвалися та жалкуєте про це – вибачайтесь.
25. Не відмовляйте підлітку у своїй допомозі, навіть якщо ви попереджали, що те, що він робить – помилка.
26. Будьте стабільними батьками: якщо ви посварилися – дайте зрозуміти що все одно любити підлітка.
27. Заохочуйте сильні сторони підлітка, а не критикуйте за слабкі.
28. Відділяйте особистість підлітка від його вчинків.
29. Ставтеся з повагою та розумінням до підліткових проблем.
30. Розповідайте різні життєві історії: позитивні, негативні, з власного досвіду, з досвіду інших.